November. 1911.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 167.

क्रोडपत्रसंग्रहः ।

अत्र

श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि
अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्या
व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशि-
कायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि ।

KRODAPATTRASANGRAHA

or Critical Notes

On Anumânajāgadisî, Pratyakshânumânagadâdharî, Pratyakshânumânamâthurî, Vyutpattivâda, Ŝaktivâda, Muktivâda, Ŝabdaŝaktiprakâŝikâ and Kusumânjalî

By Kalîŝankara Siddhânta Vâgîŝa

Edited by Pandit Vindhyeŝvariprasâd Dvivedin
LIBRARIAN GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENÂRES, AND
Nyâyâchârya Vâmâcharana Bhattâchârya,
Professor Govt. Sanskrit College, Benares.

FASCICULUS II.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPOT.
BENARES.
AGENTS:- OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PANDITA JYESHTHARÂMA MUKUNDAJÎ BOMBAY:
PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.
Printed by Jai Krishna Dasa Gupta,
AT THE VIDYA VILASÂ PRESS.
BENARES.

Price Rupee one.

॥ श्रीः ॥

—*—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः— १६७

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकःस्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते। एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरण धर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते।

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति।

४ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्—मुद्राः ७ आणकाः ८

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकम् " " १ " ०

६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति।

७ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः— मुद्रिताः स्तवकाः

(१) संस्काररत्नमाला। गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २

(२) शब्दकौस्तुभः। भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०

(३) श्लोकवार्तिकम्। भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम्। सम्पूर्णम्। १०

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम्। विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम्। श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम्। श्रीनारायण तीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाशसहितम्। सं० (वेदान्त) २

(५) करणप्रकाशः। श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १

(६) भाट्टचिन्तामणिः। महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः। तर्कपादः (मीमांसा) २

ॐ नमः परमात्मने ।

अस्य क्रोडपत्रसंग्रहस्य प्रथमे खण्डे मुद्रितस्य विज्ञापनस्य

समालोचनम् ।

पण्डितश्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिमहाशयेषु विज्ञप्तिः ।

भवत्प्रकाशितक्रोडपत्रसंग्रहपुस्तकविज्ञापने कालीशङ्करसिद्धान्तवागीशः पूज्यपादास्मत्पितामहचन्द्रनारायणन्यायपञ्चाननस्य गृहे पाककर्ता आसीदित्यादिकमुपलभ्य यथामति यदनुपलभ्यमानविगीताचारके प्रसिद्धवज्रयोगिनीपुषिलालवंशे जातस्य तत्रभवतः कालीशङ्करस्य शास्त्रलोकविगीता परगृहे पाचकवृत्तिरसम्भवेति नः प्रतिभाति । किञ्चेदानीं अनाचारस्रोतःप्रवाहेणोह्यमानेष्वपि सत्कुलाचारादिषु धनिनोऽपि वैदिकस्य गृहे नान्यश्रेणिस्थब्राह्मणपक्कान्नभोजनं प्रचलतीत्यनुरागपाशदृढवद्धसत्कुलाचारादिके तदानीं वैदिकस्य चन्द्रनारायणस्य गृहे राढश्रेणिस्थकालीशङ्करस्य पाचकभावोऽनुपपन्न एव । श्रूयते च वृद्धपरम्परया चन्द्रनारायस्य माता पत्नी च सान्तेवासिनस्तत्परिवारस्य सर्वं रन्धनादिकं निरपादयतामिति राढवैदिकयोर्मिथः पक्कान्नभोजनव्यवहारस्याप्रचलिततया स्वकीयान्नपाकादिकं कालीशङ्करः स्वयं निष्पादयति स्मेति तु नासम्भवोऽहं मन्ये ।

स्वा० चन्द्रनारायणन्यायपञ्चाननपौत्रः तर्करत्नोपाधिकः
श्रीरजनीकान्तदेवशर्म्मा
अनुमोदते स्वा० श्रीचन्द्रकिशोरशर्म्मा

श्रीयुक्तेषु पण्डितवरेषु तर्करत्नोपाधिकश्रीरजनीकान्तदेवशर्म-श्रीचन्द्रकिशोरशर्ममहाशयेषु प्रतिविज्ञापनम् ।

क्रोडपत्रसंग्रहविज्ञापनेऽस्मन्निरूपिते श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशानां जीवनचरिते विप्रतिपन्नैर्भवद्भिरिदं प्रथमतो विचार्यम । विज्ञापने ३ पृष्ठे १४ पंक्तौ "नैयायिकप्रवरः श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशश्च—वदन्ति वृद्धाः" इति मयोक्तम । अस्य विवरणं श्रीचन्द्रनारायणन्यायपञ्चाननानां कनिष्ठपुत्रस्य श्रीकृष्णचरणतर्कालङ्कारस्य जामाता श्रीकालीप्रसादशिरोमणिर्वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायां प्रधानन्यायाध्यापक आसीदिति सुविदितमस्ति विदुषाम् तेन चाहं बाल्ये ऽध्यापितः अध्यापनसमय एव तेनैव यदुक्तं तदेव श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशचरितं प्रकाशितं मयेति ।

अत्र श्रीकालीप्रसादशिरोमणिमहाशयैर्यदुक्तं "स च पाकं कुर्वन्नध्ययनं विनैव गुरोरध्यापनं शृण्वन्नेव कतिपयैर्वर्षैरनेकान् न्यायग्रन्थान् समभ्यस्तवान्" इत्यपि लोकविरुद्धमेव । शिरोमणिमहाशयोऽन्यो वा कश्चित् सर्वं व्यलीकमेवावददित्यन्यदेतत् ।

मम मते तु पाककालोऽल्प एव भवति तस्मिन्नेव काले गुरोरध्यापनं शृण्वन्नेव एतावती लोकोत्तरमहती विद्यासम्पत्तिर्जाता यया अनेकग्रन्थक्रोडपत्ररचनादिना श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशः पुराणेतिहासनिर्दिष्टमहर्षिकल्पो दिगन्तविश्रान्तकीर्तिरभूदिति । अन्यच्च यद्यपि ब्राह्मणेन पाचितस्यान्नस्य भक्षणे न धर्मशास्त्रविरोधः नापि गुरुभक्त्या जलाद्यानयने वा पाचकत्वस्वीकारे कस्यापि न्यूनता सम्भवति तथापि लौकिकाचारकुलाचारदेशाचारविरोधाद्वा असामञ्जस्ये तदा अध्ययनं विनैव सम्पूर्णस्य शास्त्रस्याभ्यासो जात इति कथं न विरुध्यते। अतो महात्मनस्तपस्विनः श्रीचन्द्रनारायणन्यायपञ्चाननस्य गृहे तण्डुलादिपाचकत्वे कदाचिदनुपपत्तिसम्भवे यमनियमादियुक्तस्य स्वदेशादागतस्य काशीवासारम्भसमये गुरोः श्रीचन्द्रनारायणन्यायपञ्चाननस्य गृहे श्रीकालीप्रसादशिरोमणिमहाशयवचनप्रामाण्यात् श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशस्य फलादिपाचकत्वे न कापि हानिरिति ।

इदानीं श्रीचन्द्रनारायणन्यायपञ्चाननानां काशीवाससमयनिर्णयार्थं काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयकार्यालयस्थेतिहासपुस्तके समालोचिते १८१५ ईशवीयवर्षे पूर्वोक्तपाठशालायामुक्तमहाशया न्यायाध्यापने नियुक्ताः १८३० ईशवीयवर्षे च पञ्चत्वं गता इति निष्पन्नम्। यत्तु वृद्धवाक्यश्रवणाल्लिखितं मया " १७९१ ईशवीयवर्षे वाराणस्यामासीदिति " अयं च समयो तेषामध्यापनपूर्वककाशीवाससमय एव ते च प्रौढे वयस्येव काश्यां समायाताः अन्यथा १८१५ ईशवीयवर्षात् परमपि राजकीयाध्यापनवृत्तिं पञ्चदश वर्षाणि निर्वाह्य स्वपुत्रस्याप्यध्यापनकार्यक्षमतां सम्पाद्य १८३० ईशवीयवर्षे कथं पञ्चत्वं गच्छेयुरिति। तेषु पञ्चत्वं गतेषु तत्कनिष्ठः पुत्रः श्रीकृष्णचरणतर्कालङ्कारोऽचिरेणैव कालेन तत्पदेऽध्यापने नियुक्तो राजकीयायां वाराणसीस्थायां संस्कृतपाठशालायाम्। एतदव्यवहितोत्तरकालमस्य जामाता श्रीकालीप्रसादशिरोमणिमहाशयस्तत्पदे नियुक्तोऽनेन वृद्धेन बाल्येऽहमध्यापित इति शिवम् ॥

गवर्नमेंटसंस्कृतकालेजपुस्तकालय बनारस १६ अक्तूबर १९११ ईशवी	विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदी

ताद्दशोभयवदभावस्य धर्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकतासामान्यं यद्रूपानवच्छिन्नमित्यस्य विवक्षितत्वात् । अत्र केचित् शुद्धसाध्यतावच्छेदककस्थले कार्यकारणभावगौरवभयेन द्विविधाकारानुमित्यापत्तिभयेन च द्विधा निवेशनम् । न चावच्छेदकतासम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकत्वाभाववद्धर्मानवच्छिन्नावच्छेदकत्वविवक्षणेनैव लाघवमिति वाच्यम् ताद्दशसंसर्गस्य वृत्त्यनियामकत्वात् तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः । यद्यपि साध्यतावच्छेदकतावृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकं यत् तदनवच्छिन्नावच्छेदकत्वनिवेशने न कोऽपि दोषः भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन बोध्यम् । तथापि जातिमत्त्वान् वाच्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकतावृत्तिप्रमेयवद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य जातित्वे ऽनपायात् साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वादिति । न च साध्यतावच्छेदकतावृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं यद्रूपेण तदवच्छिन्नावच्छेदकत्वं विवक्षितमित्यादिरीत्या न कोऽपि दोष इति वाच्यम् जातिमत्त्वान् वाच्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिरवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तज्जातिमद्भेदस्यापि साध्यतावच्छेदकतायां सत्त्वादिति ध्येयम् ॥ २८ ॥

न च महानसीयवह्निवृत्तिजातित्वस्य द्रव्यत्वादावपि सत्त्वेन प्रतियोगितायां कथं साध्यतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वमिति वाच्यम् महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टवह्नित्ववान्नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावमादायाव्याप्तेर्दातव्यत्वात् महानसीयवह्निवृत्तित्वस्य वह्नित्वप्रतियोगिकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नस्य निवेशे ग्रन्थकृदुक्तप्रतीतिसिद्धाभावमादायाव्याप्तिदाने क्षत्यभावाच्च । न च महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टजातिमद्वह्निर्नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावमादाय तथाव्याप्तेर्दुरुद्धरत्वापत्तिः तत्र वह्नित्वस्य निरवच्छिन्नावच्छेदकतासत्त्वादिति वाच्यम् । अवच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकत्वस्य प्रतियोगितायां निवेशितत्वात् । वस्तुतस्तु ताद्दशप्रतीतिसिद्धाभावीयाया अवच्छेदकताया अवच्छिन्नत्वनिरवच्छिन्नत्वेन द्विविधायाः स्वीकारे प्रमाणाभावेन अवच्छिन्नावच्छेदकताया वह्नित्वे सत्त्वेनाव्याप्तिवारणसम्भवात् । अथ विशिष्टसाध्यतावच्छेदककस्थले घटे पटसमवेतत्वविशिष्टजातिमान्नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावमादाय समवेतत्वविशिष्टजातिमत्त्वान् घटत्वादित्यादौ समवेतत्वेन समवेतसामान्यस्य साध्यतावच्छेदकत्वेन पटसमवेतत्वस्यापि साध्यताव

च्छेदकत्वादव्याप्तेरनुद्धारापत्तिरिति चेदत्र केचित् । ग्रन्थकृता रीतेः प्रदर्शितत्वेन विशिष्टसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदककस्थले साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकतायां निवेशितत्वेन पटनिरूपितत्वतदितरेण समवेतत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकताया अवच्छेदात् तादृशाव्याप्तिवारणं सम्भवतीति । अत एव दण्डिमान् दण्डिसंयोगादित्यादौ तद्व्यक्तिवृत्तिदण्डत्ववद्दण्डो नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावमादायाव्याप्तिरिति पूर्वपक्षो निरस्तः तत्राऽपि शुद्धसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदककस्थले प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वनिवेशादित्याहुः ॥ २९ ॥

अपरे तु अवच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकतायाः स्वीकारेण यथोक्तस्थलद्वये पटनिरूपितत्वस्य तद्व्यक्तिवृत्तित्वस्य च साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकेतरस्य प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वात् तादृशाभावस्याव्याप्तिसम्पादकत्वाभावान्न काप्यनुपपत्तिरिति । न चावच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकतास्वीकारे साध्यतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छेद्यत्वनिवेशेनैव सर्वोपपत्तौ अवच्छेदकतायां शुद्धसाध्यतावच्छेदककस्थले निरवच्छिन्नत्वस्य विशिष्टसाध्यतावच्छेदककस्थले तादृशोभयानवच्छिन्नत्वस्य च वैयर्थ्यापत्तिरिति वाच्यम् प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकता नावच्छेदकसाधारणी किन्तु प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकता अवछेदकतावच्छेदकसाधारणीतिमते तादृशग्रन्थप्रतिपादनमित्याहुः ॥ २९ ॥

अथ तद्व्यान्नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावमादाय दण्डिमान् दण्डिसंयोगादित्यादावव्याप्तिवारणमशक्यमेव तत्र दण्डनिष्ठावच्छेदकताया दण्डत्वानवच्छिन्नत्वेन तादृशोभयानवच्छिन्नत्वादिति चेदत्र वदन्ति । तादृशोभयानवच्छिन्नत्वपदेन साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकेतरानवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् विशिष्टसाध्यतावच्छेदककस्थलेऽपि निरवच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताकाभावमादायैव लक्षणस्य सङ्गमनीयत्वेन क्षत्यभावात् । न च दण्डिमान् दण्डिसंयोगादित्यादौ अग्रे विवक्षणीयसाध्यतावच्छेदकताघटकसंयोगावच्छिन्नावच्छेदकताकाभावाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् वह्नित्वप्रतियोगिकसमवायेन साध्यतावच्छेदककस्थले साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाप्रसिद्धिभिया विवक्षणीयस्य साध्यतावच्छेदकताघटकसम्ब-

न्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वीयस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभावस्य निविष्टत्वेन क्षत्यभावात् । वस्तुतस्तु साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वं यथा निर्वाच्यं तथाऽवच्छेदकत्वस्य घटत्वादावपि सम्भव इति ॥ ३० ॥

तत्ताया उपलक्षणत्वमङ्गीकृत्य जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तदण्डादिनिष्ठावच्छेदकतायामपि निरवच्छिन्नत्वमङ्गीकृतम् दण्डत्वस्याव्यावर्तकत्वेन सुतरामुपलक्षणत्वमिति रीत्या दण्डयादौ साध्ये इत्युत्थानं कृतम् अथ तत्ताया उपलक्षणत्त्वमत एव परम्परया दण्डत्वे साध्यतावच्छेदकत्वस्वीकार इति प्रणयने परम्परया दण्डत्वविशिष्टं तन्नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावमादाय तत्राव्याप्तिर्दुर्वारैव । तत्ताया उपलक्षणत्वेन तादृशप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वादिति चेदत्र कश्चित् प्रतियोग्यंशे साक्षाद् ज्ञातस्य उपलक्षणत्वं नाङ्गीक्रियते किन्तु अवच्छेदकांशे ज्ञातस्यैवेति नोक्तापत्तिरित्याह । तन्न । अस्य रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्त्वान् रूपादित्यादावव्याप्तिदाने साध्यतावच्छेदके रूपत्वन्यूनवृत्तित्वविशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तथाहि सत्तागुणत्वादिजातेरप्यनवच्छेदकत्वसम्भवेनाव्याप्त्यभावेनाव्याप्तिसम्पादकतया तादृशविशेषणं वक्तव्यं सङ्गच्छते। तादृशविशेषणदाने ऽपि रूपवति नीलो नास्ति पीतो नास्तीतिवत् नीलसन्नास्ति नीलगुणो नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावमादाय सत्तागुणत्वादेरपि अवच्छेदकत्वसम्भवेन तादृशविशेषणदानस्यानौचित्यापत्तेः । प्रतियोग्यंशे साक्षादभातस्याऽपि उपलक्षणत्वमङ्गीकार्यमिति सत्तादेरनवच्छेदकत्वे तादृशविशेषणं सार्थकमिति पूर्वकल्पे व्यावर्तकसाधारणस्य उपलक्षणस्याङ्गीकारः । यदि चेत्यादिकल्पे अव्यावर्तकस्योपलक्षणत्वं न तु व्यावर्तकस्येति ग्रन्थस्य तात्पर्यार्थ इति दण्डत्ववत्तन्नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावमादायाव्याप्तेरनुद्धारादिति । परे तु यस्योपलक्षणत्वस्वीकारे अतिप्रसक्तधर्मे नावच्छेदकत्वं तस्य तत्त्वस्य उपलक्षणत्वे अतिप्रसक्तस्य दण्डत्वस्यावच्छेदकत्वस्वीकारापत्तेरित्युपलक्षणत्वं तत्तायास्तत्र न सम्भवतीति प्राहुः ॥ ३१ ॥

विषयितया रूपत्ववज्ज्ञानाभावमादाय रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिवारणार्थं साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वं निवेशितम् । न च तादृशरीत्या वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिसम्भवे तत्स्थलत्यागानौचित्यमितिवाच्यम् अग्रे विवक्षणीय-

साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य संयोगेन ज्ञानाधिकरणाप्रसिद्ध्या न सम्भवति। न च घटपटाद्यनुयोगिककालिकसम्बन्धेन वह्नित्वविशिष्टस्याभावमादाय तत्राव्याप्तिर्भविष्यतीति वाच्यम् विशेषरूपेण संसर्गतानभ्युपगमात् अत्र ज्ञानत्वस्य नावच्छेदकत्वकोटौ निवेशो नातः प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वहानिः विषयितासम्बन्धेनापि रूपत्वादेः स्वरूपतो भानाङ्गीकारेण च न वा तन्निष्ठावच्छेदकताया निरवच्छिन्नत्वहानिः ॥३२॥

यद्यप्यवश्यं क्लृप्ताभिः पर्वतत्वचत्वरत्वादितत्तद्धर्मविशिष्टधूमत्वावच्छिन्नाधिकरणताव्यक्तिभिरेव धूमवानिति प्रतीत्युपपत्तौ सामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणतायां मानाभाव इति जगदीशः। अथात्र पर्वतत्वविशिष्टधूमत्वावच्छिन्नाधिकरणतावगाहिप्रतीतौ पर्वतत्ववैशिष्ट्यं यदि धूमे भासते तदा तस्यैवावच्छेदकत्वेनैवोपपत्तौ धूमत्वस्योपलक्षणतया एवोचितत्वेन धूमादिनिष्ठनिरूपकतानिरूपिताधिकरणताव्यक्तिभिरेव धूमवानितिप्रतीतेः प्रमात्वोपपत्तौ विशिष्टधूमत्वस्यावच्छेदकत्वकथनविरोध इति चेत् न एकधर्मावच्छिन्नाधिकरणतानामैक्यमते घटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्ववानितिज्ञानीयघटभेदावच्छिन्नधूमनिष्ठनिरूपकतानिरूपिताधिकरणताया ह्रदे ऽपि सत्त्वात्तमादाय ह्रदो धूमवानितिप्रतीतेः प्रमात्वापत्तेरिति ध्येयम्। यदि च समानाधिकरणवृत्तित्वसम्बन्धेन पर्वतत्ववैशिष्ट्यं धूमत्वे भासते तदा धूमत्वस्यावच्छेदकत्वमेव तद्गतधर्मस्य विशेषणत्वे तस्योपलक्षणत्वाभावात् वैशिष्ट्यस्यावच्छेदकत्वम्। अत एव तस्य विशेषणत्वादुपलक्षितपुच्छलग्नविशेषणानङ्गीकारात् ॥ ३३ ॥

अन्यत्र तादृशाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या तदभावस्याप्रसिद्धेः सिद्ध्यसिद्धिभ्यां तन्निषेधानुपपत्तेः। न च धूमत्वे ऽधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वाभावः साध्य इति वाच्यम् सामान्यतोऽधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य यावत्त्ववृत्तितया तदभावस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणतावादिनापि स्वीकारात् सिद्धसाधनापत्तेः। न च पर्वतनिष्ठाधिकरणतायाः निरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वाभाव एव धूमत्वगतैकत्वे साध्यत इति वाच्यम् पर्वतेऽपि तादृशानन्ताधिकरणतायाः सत्त्वेन निरुक्तावच्छेदकत्वाभावसाधने सिद्धसाधनापत्तेः। न च तन्निष्ठयत्किञ्चिदधिकरण-

तानिरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वाभाव एव साध्यते अतो न सिद्धसाधनमिति वाच्यम् यत्किञ्चित्त्वस्याननुगमात् तन्निष्ठावयवादेर्यत्किञ्चिदधिकरणतामादायैव पुनः सिद्धसाधनतादवस्थ्यादिति चेत् । न । अधिकरणतात्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितानिरूप्यतावन्निरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वाभावो धूमत्वनिष्ठैकत्वे साध्यते । वस्तुतस्तु अधिकरणताविशिष्टान्यत्वं धूमत्वनिष्ठैकत्वे साध्यते वैशिष्ट्यं च स्वनिरूपितनिरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन ग्राह्यमिति न कोपि दोष इति । नव्यास्तु सर्ववादिसिद्धायाः तत्तदधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्तेरेव प्रसिद्धतया तत एवोपपत्तौ पर्याप्तेः सामान्यतोऽधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यानङ्गीकारात् तथा च धूमत्वनिष्ठैकत्वे अधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसामान्याभाव एव साध्यत इत्यर्थ एव ग्रन्थतात्पर्यमित्यवधेयम् ॥ ३४ ॥

अथात्र सामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्यापि हेतुतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकताकनिरूपकतानिरूपिताधिकरणतामादायैव वह्निमान् धूमादित्यादौ लक्षणसमन्वयसम्भवे किं तादृशपारिभाषिकत्वानुशरणेन। न च द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदकीभूतसत्तात्वनिष्ठावच्छेदकताकनिरूपकतानिरूपिताधिकरणत्वस्य गुणे सत्त्वात् तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् हेतुतावच्छेदकताव्यापकनिरूपकतानिरूपिताधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात् व्यापकत्वं च स्वावच्छेदकत्वसम्बन्धेन ग्राह्यमिति चेत् । न । समानाधिकरणवृत्तित्वसम्बन्धेन गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वविशिष्टस्य हेतुतायां द्रव्यत्वादिसाध्यकेऽव्याप्तिवारणाय हेतुतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकनिरूपकताकाधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात् । अत्रावच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वं बोध्यम् । अन्यथा तन्निवेशो तद्दोषतादवस्थ्यात् । न चैतन्मते पूर्वकल्पेऽपि उक्तस्थले नाव्याप्तिः हेतुतावच्छेदकताया गुणकर्मान्यत्वादावपि स-

त्वेन तादृशनिरूपकताया हेतुतावच्छेदकत्वाव्यापकत्वादिति वाच्यम्
तद्गुणकर्मान्यत्वस्य साध्यतायां समानाधिकरणवृत्तित्वसम्बन्धेन त-
द्गुणतत्कर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वस्य हेतुतायामव्याप्तिः तद्गुणतत्क-
र्मान्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधिकरण-
तावद्वृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वात्।
एवं धूमसमानकालीनद्रव्यत्वावच्छिन्नाधिकरणतामादाय वह्निमान् धू-
मादित्यादावव्याप्तिश्च तथा च तादृशाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्यैव तत्राव्या-
प्तिसङ्गतिः। न च पर्वतत्वविशिष्टधूमत्वावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपक-
तावच्छेदकतायास्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगिता-
वच्छेदकं धूमत्वनिष्ठैकत्वं तदेव हेतुतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं पर्वतत्वविशिष्टधूमत्वावच्छि-
न्नाधिकरणतामादायैव तत्र नाव्याप्तिरिति वाच्यम् प्रतियोगितासम्ब-
न्धेन हेतुतायां महानसीयवह्न्यभावभिन्नं वह्नेरित्यादावव्याप्तेः नि-
रुक्ताधिकरणताया महानसीयवह्न्यभावेऽपि सत्त्वात् अतस्तद्वारणाय
हेतुतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेद-
कीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगितावच्छेदकीभूतध-
र्मावच्छिन्ननिरूप्यतानिरूपितनिरूपकतावन्निरूपकतानिरूपिताधिकर-
णत्वस्य लक्षणघटकत्वात् तथा च तादृशाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्यैव
तत्राव्याप्तिसङ्गतिरिति ध्येयम् ॥ ३५ ॥

अथैवं हेतुतावच्छेदकीभूतधर्मे स्वाश्रयाधिकरणयन्निष्ठाधिकर-
णतानवच्छेदकत्वाभावविशिष्टाधिकरणतावच्छेदकत्वस्याभावस्तथा-
विधहेतुतावच्छेदकाश्रयाधिकरणत्वमेव हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधि-
करणत्वमित्यनेन कुतो न कृतमिति चेत्। न। यन्निष्ठाधिकरणतानव-
च्छेदकत्वमित्यत्राधिकरणत्वमवश्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्य-
मन्यथा द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिर्विशिष्टस-
त्तात्वे कालिकसम्बन्धावच्छिन्नगुणनिष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्व-
स्यासत्त्वेन तादृशविशिष्टाभावस्य हेतुतावच्छेदके सत्त्वात्। एवं सा-
मान्यतोऽधिकरणतावच्छेदकत्वमित्यत्रापि अधिकरणत्वं हेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धेन ग्राह्यम् अन्यथा वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः पर्वतनि-
ष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्वविशिष्टविषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नाधिकर-
णतावच्छेदकत्वस्य धूमत्वे सत्त्वेन तादृशविशिष्टाभावासत्त्वात्। एवं
सति धूमप्रतियोगिकसंयोगेन हेतुतायां पर्वतादिनिष्ठहेतुतावच्छेद-

कसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानवच्छेकत्वविशिष्टाधिकरणतावच्छेदकत्वस्याप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरिति ध्येयम् । पर्याप्तिनिवेशव्यावृत्तिश्चिन्तनीया ॥ ३६ ॥

अथात्र कल्पे सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वास्वीकारे ऽपि विषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वमवश्यं स्वीकरणीयम् अन्यथा विषयितया घटवानिति प्रतीतिर्यदि घटत्वनिष्ठावच्छेदकताकनिरूपकताकाधिकरणत्वान्येवागाहत इति विभाव्यते तदा घट इत्याकारकप्रतीतावपि घटवानिति प्रतीत्यनुपपत्तेः । तथा च नित्यज्ञानभेदे साध्ये विषयित्वसम्बन्धेन घटादिहेतावतिव्याप्तिः स्वाश्रयाधिकरणीभूतनित्यज्ञाननिष्ठाधिकरणतानवच्छेदकतायाः कुत्राप्यसत्त्वात् यत्पदेन नित्यज्ञानव्यक्तेर्धर्तुमशक्यत्वेन ज्ञानान्तरस्यैव धर्तव्यतया तन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति चेत् । न नित्यज्ञानान्यत्वविशिष्टघटत्वादावेव तत्प्रसिद्धेरिति ॥ ३७ ॥

अथ द्रव्यं घटत्वपटत्वोभयस्मादित्यादावतिव्याप्तिस्तादृशहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणं पटो घटश्च तन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति चेत् । न हेतुतावच्छेदकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मविशिष्टस्य यत्पदेन विवक्षितत्वादिति । वैशिष्ट्यं च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन । अवच्छेदकत्वं च स्वनिष्ठाधिकरणतानिरूपिताधेयत्वसम्बन्धेन । तथा च घटत्वपटत्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतं यदुभयत्वं तादृशभेदवत्त्वसम्बन्धेन तद्विशिष्टसम्बन्धस्याप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिरिति ॥ ३८ ॥

पूर्वकल्पे ऽनुगमप्रकारस्तु स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वाश्रयाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन प्रकृतहेतुतावच्छेदकविशिष्टत्वम् अवच्छेदकत्वं च स्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्व—स्वसमानकालीनाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वैतदुभयसम्बन्धेन स्वनिष्ठावच्छेदकत्वं च स्वनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन बोध्यम् । यद्वा स्वनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्व—स्वाश्रयाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकविशिष्टत्वमेव हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणेत्यनेन विवक्षितम् । प्रतियोगित्वं च निरुक्तोभयसम्ब-

न्धेन बोध्यम् । तेन धूमीयसंयोगेन धूमहेतुकस्थले निरुक्तोभयसम्ब-न्धेनावच्छेदकत्वाप्रसिद्धावपि न क्षतिरिति ध्येयम् ॥

हेतुतावच्छेदकं च नित्यज्ञानावृत्तिविषयिताशून्यज्ञानवृत्ति-हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वेन विवक्षणीयमित्यतो द्रव्यं घटत्वपटत्वोभयस्मादित्यादिहेतौ नातिव्याप्तिरिति कश्चित् । हेतुतावच्छेदकावृत्तिधर्म एव हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणेत्य-नेन विवक्षितः वृत्तित्वं च स्ववृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-सम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेनेत्यपि क-श्चित् ॥ ३९ ॥

परितः प्रतियोग्युपलब्धेर्दोषाद्वा वृक्षे न संयोग इति नाध्यक्षमिति दीधितिः । परितः सर्वावयवावच्छेदेन प्रतियोगिग्रहात्मकदोषाद्वे-त्यर्थः। न चैवमपि प्रतियोगिग्रहोत्पत्तिदशायां तत्प्रत्यक्षं दुर्वारम् प्रति-योग्युपलम्भकसामग्र्या अपि दोषत्वोपगमादिति जगदीशः। तस्याय-माशयः तत्पुरुषीयसंयोगाभावत्वावच्छिन्नलौकिकप्रकारताशालिप्र-त्यक्षं प्रति तत्पुरुषीयसंयोगत्वावच्छिन्नलौकिकप्रकारताशालिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वमनुभवसिद्धम् प्रतिबध्यस्य विशेषणत्वं प्रतिबन्धकस्य विषयीभूतसंयोगवत्त्वं सम्बन्धः। न च द्रव्ये संयोगाभावप्रत्यक्षस्य क-स्याप्यनुत्पत्त्या ईश्वरज्ञानसाधारणज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं युक्तम् तथा च प्रतियोगिग्रहदशायां नापत्तिरितिवाच्यम् तथासति परितः प्रतियोग्युपलब्धेर्दोषाद्वेत्यनेन दोषोत्कीर्तनस्य वैफल्यापत्त्या तादृशा-रीतिमनुरुध्य भट्टाचार्यव्याख्यानस्यानुपादेयत्वादिति दिक् ॥ ४० ॥

यो यज्जातिसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नयत्सम्बन्धाव-च्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभाववान् स तज्जात्यवच्छिन्नतत्सम्बन्धाव-च्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववानिति जगदीशेनोक्तम् । न चात्र यज्जा-तिसमानाधिकरणोभयावृत्तिप्रतियोगिताकयावद्विशेषाभाववत्त्वस्य सम्यक्त्वे उभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वनिवेशनवैयर्थ्यमितिवाच्यम् स्व-रूपसम्बन्धात्मिकायाः प्रतियोगितायाः प्रतिव्यक्तिभेदेन भिन्नतया स-त्तागुणत्वावच्छिन्नाभावमादाय स्वरूपासिद्धिप्रसङ्गात् । न च तथापि प्रतियोगितासम्बन्धेन यज्जातिसमानाधिकरणोभयावृत्त्यभाववत्त्वस्य हेतुत्वसम्भवे तन्निवेशस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् समनियताभावयोरे-क्यमते व्यभिचारापत्तेः तद्घटीयरूपरसादेः समानकालोत्पन्नविनष्ट-स्य योऽभावस्तस्य रूपत्वसमानाधिकरणोभयावृत्त्यभावानन्तर्गततया

तदन्ययावद्विशेषाभावस्य तद्घट एव सत्त्वेन तत्र रूपत्वावच्छिन्नाभावासत्त्वादिति ॥ ४१ ॥

जात्युपादानात् गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे ऽपि न व्यभिचार इति जगदीशः । अत्र यद्धर्मसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नयत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्तियावत्त्वस्यानुगतानतिप्रसक्तधर्मान्तरेण निवेशयितुमशक्यत्वेन तादृशाभावत्वव्यापकत्वेन निवेश एव कार्यः तादृशव्यापकत्वं च तादृशाभावत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावरूपं वाच्यम् तथा च कम्बुग्रीवादिमत्त्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकतात्वमपेक्ष्य घटत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकतात्वस्य लघुतया तादृशाभावाप्रसिद्ध्यैव यत्पदेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्य धर्तुमशक्यत्वात् जात्युपादानवैयर्थ्यमिति चेत्। न व्याप्यतासम्बन्धेन यज्जातिसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्ववृत्तित्वेन यावत्त्वस्य निवेशात् ।व्याप्यत्वं च स्वाभाववद्वृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वरूपं ग्राह्यं तथा च तादृशाभावाप्रसिद्धावपि तादृशनिखिलाभाववृत्तिसमुदायत्वस्य तादृशाभावत्ववृत्तित्वेन ग्रहीतुं शक्यतया यद्धर्मपदेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वमादाय व्यभिचारवारणाय तत्सार्थक्यात्(१) ॥४२॥

यो यज्जातिसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नयत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभाववान् स तज्जात्यवच्छिन्नतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववानिति व्याख्यायां जातिपदोपादानात् कम्बुग्रीवादिमत्त्वसमानाधिकरणोभयावृत्तितत्तद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववति भूतलादौ तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्या न व्यभिचार इति जगदीशेनोक्तम् । अत्र यद्यपि साध्याप्रसिद्धिरेव न व्यभिचारः तथापि साध्याप्रसिद्धिरित्येव क्वचित्पाठः । साध्यप्र-

---

(१) केचित्तु यो यज्जातिसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकयावत्त्वावच्छिन्नवान् स तद्धर्मावच्छिन्नाभाववानित्यर्थः न्यूनवृत्तिधर्मस्य पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वानभ्युपगमान्न कोऽपि दोष इत्याहुः । परे तु यः स्वनिष्ठाधिकरणतानिरूपितनिरूपकतावदन्यावृत्तियज्जातिसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वकः स तद्धर्मावच्छिन्नाभाववानित्यर्थे तात्पर्यान्न कोऽपि दोष इत्याहुः ।

सिद्धिरेतल्लक्षणाभिप्रायेण। तथाहि यद्यद्धर्मसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नयत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावाधिकरणकं तत्तदधिकरणनिष्ठताहशाभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्यत्र ताहशसाध्यप्रसिद्ध्या कम्बुग्रीवादिमत्त्वादौ व्यभिचारो दर्शितः। अथवा यो यज्जातिसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नयत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभाववान् स स्वावच्छिन्नतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वसम्बन्धेन तद्वानित्यर्थ एव तात्पर्यम् तथा च साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारस्यैव सम्यक्त्वान्न कोपि दोषः॥ ४३॥

अत्रेदं बोध्यम् संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ लक्षणघटकप्रतियोगिवैयधिकरण्यदलव्यावृत्त्यर्थं संयोगाभावस्य प्रत्यक्षासम्भवेन एताहशव्याप्त्या एतदनुमीयते। तत्र यद्यपि ताहशव्याप्त्या संयोगाभावस्यानुमितिरपि व्याप्तिलक्षणे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं विना न सम्भवति संयोगाभावाभावस्य यावद्विशेषाभावाधिकरणे वृक्षादौ सत्त्वेन संयोगाभावत्वरूपसाध्यतावच्छेदकस्य व्यापकतावच्छेदकत्वाविरहात् अतस्तदर्थं प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेश आवश्यकः। तथा च येन प्रकारेण तस्य सङ्गतिस्तत्रैव तस्य प्रयोजनसत्त्वेन सन्दर्भविरोधः स्यात् तथापि सामान्यव्याप्तौ प्रसिद्धस्थले व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरनुमानाङ्गत्वमप्रसिद्धस्थले वृक्षादौ संयोगाभावादिसाधने साध्यसाधनसहचारमात्रमिति मिश्रादिभिरप्युक्तमित्यतो न सन्दर्भविरोधः स्यादित्यास्तां विस्तरः॥ ४४॥

शब्दो नित्यः सामान्यवत्त्वे सति विशेषगुणान्तरासमानाधिकरणबहिरिन्द्रियग्राह्यत्वादित्यादिहेतौ नित्यत्वे साध्ये सामान्यवत्त्वविशेषणस्य शब्दध्वंसे व्यभिचारवारणाय सार्थक्यम् विशेषगुणान्तरासमानाधिकरणत्वविशेषणस्य रूपादौ व्यभिचारवारणाय सार्थक्यं लौकिकप्रत्यक्षविषयतार्थकस्य बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वदलस्य मनःक्रियादौ व्यभिचारवारणाय सार्थक्यम् एतन्मते ध्वन्यात्मकशब्दे व्यभिचारवारणाय पुनर्हेतौ ध्वनिभिन्नत्वं विशेषणं देयम् अनित्यत्वे साध्ये सामान्यवत्त्वविशेषणस्य शब्दत्वे व्यभिचारवारणाय सार्थक्यम् गगनादौ व्यभिचारवारणाय बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वदलसार्थक्यं न च ग्राह्यान्यशब्दे अंशतः स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यं सामान्यवत्त्वे सति बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वादिति दलद्वयस्य बहिरिन्द्रियग्राह्यतावच्छेदकजातिमत्त्वरूपार्थकत्वेन वारणात्। पुनर्गगनादौ

द्रव्यत्वजातिमादाय व्यभिचारवारणाय तादृशजातौ द्वीन्द्रियग्राह्यतानवच्छेदकत्वविशेषणं देयम्। एवं च जलीयपरमाणुरूपे व्यभिचारवारणाय विशेषगुणान्तरासामानाधिकरण्यदलसार्थक्यम् आत्मन्यात्मत्वजातिमादाय व्यभिचारवारणाय बहिःपदम्। अनित्यत्वपक्षे बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वस्य लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वरूपं नार्थः। अथान्तरपदस्य स्वरूपासिद्धिवारकतया सार्थकत्वमुक्तं तन्न सङ्गच्छते हेत्वप्रसिद्धिवारकतयैव सार्थक्यादिति चिन्तनीयम् ॥४५॥

यद्वा यो यदीयानां यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वानां यावतां विशेषाभाववान् प्रत्येकावच्छिन्नाभाववानित्यर्थः तथा च संयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तीनां प्रत्येकावच्छिन्नाभावकूटवत्त्वस्य पक्षे सत्त्वान्नासिद्धिर्न वा व्यर्थविशेषणत्वमिति जगदीशः ॥ न चात्रापि प्रत्येकपदस्य स्वरूपासिद्धिवारकतया तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम् यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वानां प्रत्येकावच्छिन्नाभाववानित्यनेन तादृशप्रतियोगितानिष्ठावच्छेदकताकाभाववत्त्वस्यैव विवक्षितत्वात्। न च संयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगी नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावमादाय पक्षे स्वरूपासिद्धिरितिवाच्यम् तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य लाघवेन संयोगत्व एव कल्पनीयत्वादिति। न च तत्तत्प्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तत्तत्संयोगादिनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वमेव लाघवात् न तत्तत्प्रतियोगित्वम्। तथा च संयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्या हेत्वप्रसिद्धिरिति वाच्यम् जगदीशेन जातीतरस्य स्वरूपतो भानाङ्गीकारात् स्वरूपतस्तत्तत्प्रतियोगित्वस्यैवावच्छेदकत्वस्वीकारात् तदपेक्षया तद्व्यक्तित्वस्यावच्छेदकत्वकल्पने लाघवानवकाशादिति। अथात्र प्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यम् अन्यथा कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभाववत्त्वस्य वृक्षादावसत्त्वेन स्वरूपासिद्धिप्रसङ्गः न चात्रापि स्वरूपासिद्धिवारकविशेषणस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वघटितलक्षणे व्यर्थविशेषणत्वाभावादिति। वस्तुतस्तु यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितात्वव्यापकसमुदायत्वविशिष्टाभाववत्त्वमेव हेतुः व्यापकत्वं च स्वाश्रयाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन बोध्यमिति ॥ ४६ ॥

न चाभिघातत्वसमानाधिकरणतत्तदभिघातत्वावच्छिन्नाभाव-

वति वृक्षे ऽभिघातसामान्याभावरूपसाध्यवति निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टाभिघातयावद्विशेषाभावासत्त्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वमिति वाच्यम् गुणविभाजकजातेरेव हेतुसाध्ययोः प्रविष्टत्वादिति जगदीशेनोक्तम् तन्न सङ्गच्छते उपाधिदानार्थं गुणविभाजकजातिनिवेशस्यासङ्गतत्वादिति चेत् । न गुणविभाजकजात्यवच्छिन्नाभाववसाध्यकानुमाने उपाधिसत्त्वेन गुणविभाजकजात्यवच्छिन्नाभाववसाध्यकास्य पक्षावृत्तित्वसिद्धौ सामान्यतो जात्यवच्छिन्नाभावसाध्यकानुमानस्य निरुपाधित्वे ऽपि तद्‌बलात् विशेषबाधेन सामान्यसिद्धौ सिद्धसाधनापत्तेर्दुर्वारत्वात् एवं सति संयोगत्वावच्छिन्नाभावसाध्यकानुमाने उपाधिदाने संयोगाभावेतराभावसिद्धौ सिद्धसाधनापत्तिसम्भवे गुणविभाजकजातिपर्यन्तप्रवेशो वृथेति विभावनीयम् । न च घटाद्यवच्छेदेन ज्ञानादिसामान्याभाववत्यात्मनि निरवच्छिन्नवृत्तिकतदीययावद्विशेषाभावासत्त्वादुपाधेः साध्याव्यापकत्वमिति वाच्यम् साध्यघटकगुणविभाजकजातेः सविषयकावृत्तित्वेनापि विशेषणीयत्वादिति ध्येयम् । इदं तु चिन्त्यते वक्ष्यमाणयत्त्वादिकल्पे रूपाद्यवृत्तित्वेन जातिविशेषणेनैव सामञ्जस्ये तत्कल्पस्य परित्यागानौचित्यमिति ॥ ४७ ॥

यत्त्वेकावच्छेदेनेत्यस्य परस्परानवच्छेदकानवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टेनेत्यर्थमाह तच्चिन्त्यमिति जगदीशः । तस्यायमाशयः निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टतदीययावद्विशेषाभाववत्त्वस्योपाधित्वे कपिसंयोगाभावमादायोपाधिसाध्यव्याप्तौ व्यभिचारमाशङ्क्य गुणविभाजकजात्यवच्छिन्नाभावनिवेशनं कृतं जगदीशेन । एतन्मते परस्परानवच्छेदकानवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टकपिसंयोगीययावद्विशेषाभाववत्त्वस्य पक्षे सत्त्वान्न व्यभिचारः स्वावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदवत्त्वस्वप्रतियोग्यधिकरणसमवेतत्वोभयसम्बन्धेन यत्किञ्चिद्विशेषाभावविशिष्टधर्मानवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टतदीययावद्विशेषाभाववत्त्वमुपाधिरिति ॥ ४८ ॥

नोपादेयं च सर्वथैव व्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्भेदादिति दीधितिः । एतद्व्याख्यानप्रस्तावे सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्तिवारणं तु अभावे विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वनिवेशादेव सम्भवति परन्तु द्रव्यत्वशून्यं सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वरूपसाध्याभावस्य विशेषणतया वृत्तित्वविरहात् द्रव्यभिन्न-

त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यापि द्रव्यत्वानतिरेकाद्‌तिव्याप्तिरिति जगदीशः । अथ द्रव्यभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यातिरिक्तत्वे ऽपि तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादतिव्याप्त्यनिरासात्ताहशाभावस्यातिरिक्तत्वखण्डनस्यानौचित्यं जगदीशस्येति चेत् । न द्रव्यभिन्नत्वाभावत्वस्य अतिरिक्ताभा वेकल्पनामपेक्ष्य द्रव्यत्वस्वरूप एव कल्पयितुमुचितत्वेन क्लृप्तद्रव्यभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावे ऽपि कल्पयितुं शक्यतया विशेषणताविशेषसम्बन्धेन वर्तमानस्य ताद्दशाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव साध्यतावच्छेदकमतो नातिव्याप्तिरित्याशङ्क्य द्रव्यभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यातिरिक्तत्वं खण्डयति द्रव्यभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वेति अतो न क्वचिदनुपपत्तिरिति । केचित्तु तदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वमिति पारिभाषिकलक्षणाभिप्रायेणेदमिति चेत् । न तद्घटवृत्तिरूपध्वंसाभावाभावमादायातिव्याप्तिवारणसम्भवे तद्ग्रन्थासङ्गतेरिति ॥ ४९ ॥

तथापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगिमत्ताबुद्धेर्विषयविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदको यः सम्बन्धस्तेन सम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तित्वमभावस्य विवक्षितमिति जगदीशः । तस्यायमर्थः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन तत्त्वमिति फलितम् । न चात्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् विषयितासम्बन्धेन घटाभावविशिष्टभेदे साध्ये घटाभावाविषयकज्ञानत्वादित्यादावव्याप्तेः स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य घटाभावानतिरिक्ततया कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूता या कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारता तदवच्छेदकीभूतविशेषणताविशेषसम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तिताद्दशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति। न च तथापि स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽभावस्तस्य स्वरूपसम्बन्धेन साध्यतायां गगनत्वादिहेतावव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-

गिताकसाध्याभावस्यापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटत्ववत्त्वबुद्धेः प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविशेषणताविशेषेण हेत्वधिकरणवृत्तितया तदवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन याहशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवत्ताबुद्धेः प्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तित्वं यदभावस्य तदभावीयताहशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षितत्वात् । अथवा स्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतस्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तितावच्छेदकीभूतं यदनुयोगित्वं तन्निरूपितप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् स्वमनुयोगित्वमिति ध्येयम् ॥ ५० ॥

वस्तुतो व्याप्यवृत्तित्वमत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तिसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रतियोगित्वमिति जगदीशः । अत्रेदं चिन्त्यते विषयितासम्बन्धेन गगनवह्न्येदस्य साध्यत्वे प्रमेयत्वादिहेतावतिव्याप्तिः स्वाश्रयसमवेतनित्यभिन्नत्वसम्बन्धेन रूपवह्न्येदस्य साध्यतायां नित्यरूपगगनान्यतरत्वादिहेतावतिव्याप्तिश्च विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य हेत्वधिकरणवृत्त्यभावान्तरप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति । मैवं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्ताग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्व—साध्याभावनिष्ठत्वैतदुभयाभाववद्धेत्वधिकरणसम्बन्धितावदभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षितत्वादिति । वस्तुतस्तु वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्याधिकरणनिरूपितत्वोभयाभाववद्धेत्वधिकरणसम्बन्धितावदभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षितत्वान्न दोष इति ध्येयम् ॥५१॥

अथ अभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वे व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयलक्षणे घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादौ साधनसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावात्मकसाध्यभेदीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादव्याप्तिरतस्तद्वारणाय साधनसमानाधिकरणाभावीयात्यन्ता-

भावत्वनिरूपकप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदके वाच्यम्. तथा सति तन्मते घटत्वाभावस्य संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽभावस्तस्यापि घटाद्यभावस्वरूपतया साधनसमानाधिकरणघटाद्यभावस्य संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वाभावस्वरूपात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वेन पुनः तत्रैवाव्याप्तिरतस्तद्वारणाय साधनसमानाधिकरणाभावीयात्यन्ताभावत्वनिरूपकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदके वाच्यम् तथा च इयं गौः सास्नाया इत्यादौ साधनसमानाधिकरणाभावीयात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिसम्भवे इदमप्यभाववृत्तिरभावो नाधिकरणस्वरूप इत्यादि जगदीशग्रन्थासङ्गतिरिति चेत् । न व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयलक्षणे प्रतियोगितायामत्यन्ताभावत्वनिरूपकत्वमपहाय साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षितत्वादिति । न च घटाद्यभावस्य तादात्म्येन साध्यतायां तद्व्यक्तित्वादिहेनावव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणघटत्वाभावात्मकघटभेदस्य साध्यभेदात्मकतया तदीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति वाच्यम् हेतुसमानाधिकरणाभावीयहेत्वधिकरणवृत्तितावच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षितत्वाददोष इति । तथा चाभाववृत्त्यभावस्याधिकरणस्वरूपत्वेपि नाव्याप्तिसम्भव इति ध्येयम् ॥ ५२ ॥

स्वप्रतियोगित्वं यादृशसम्बन्धावच्छिन्नं तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणं यद्धेत्वधिकरणं तद्वृत्त्यभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव साध्यतावच्छेदके विवक्षणीयम् तथा च सद्धेतुस्थल इव द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यत्रापि घटाद्यभाव एव प्रतियोगिव्यधिकरण इति जगदीशः। अत्रेयमापत्तिः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाद्यभावाभाववान् पटत्वादित्यादावव्याप्तिः स्वीयं घटनिष्ठं यत्प्रतियोगित्वं संयोगसम्बन्धावच्छिन्नं संयोगेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणं यत् पटादि तद्वृत्तिघटाभावीयसाध्यतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नपूर्व-

क्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावनिष्ठप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वात् न च हेतुमद्वृत्तितावच्छेदकानुयोगिता पटवृत्तित्वविशिष्टघटाभावत्वस्वरूपानुयोगितैव तन्निरूपितत्वं पटवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावनिष्ठप्रतियोगितायामेव न साध्यतावच्छेदकीभूतविशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावनिष्ठप्रतियोगितायामतो नाव्याप्तिरिति वाच्यम् कपिसंयोगविशिष्टघटाभावाभाववानेतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिः न च कपिसंयोगविशिष्टघटाभावाभावस्य एतद्वृक्षेऽसत्त्वात् कथं कपिसंयोगविशिष्टघटाभावाभावसाध्यके एतद्वृक्षत्वादिकं सद्धेतुरिति वाच्यम् कपिसंयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेन वृक्षे कपिसंयोगविशिष्टघटाभावाभावस्यापि मूलावच्छेदेन सत्त्वाद्विशेषणस्याव्याप्यवृत्तितया विशिष्टस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वस्य ग्रन्थकृतैव व्याप्तिग्रहोपाये विवक्षितत्वात् । स्वीयघटनिष्ठप्रतियोगित्वं संयोगसम्बन्धावच्छिन्नं संयोगेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणं यद्धेत्वधिकरणं वृक्षादि तद्वृत्तितावच्छेदकीभूतकपिसंयोगविशिष्टघटाभावाभावाभावत्वस्वरूपानुयोगितानिरूपितसाध्यतावच्छेदकीभूतविशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नकपिसंयोगविशिष्टघटाभावाभावनिष्ठप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदककपिसंयोगविशिष्टघटाभावाभावत्वे सत्त्वादनधिकरणान्तस्य वैयर्थ्यभयेन हेत्वधिकरणवृत्तितायां निरवच्छिन्नत्वस्य निवेशासम्भवात् । न च हेतुमद्वृत्तितावच्छेदकत्वे सति निरवच्छिन्नवृत्तितावच्छेदकत्वमप्यनुयोगिताविशेषणं देयम् । तथा च कपिसंयोगविशिष्टघटाभावस्य सर्वत्राव्याप्यवृत्तितया कपिसंयोगविशिष्टघटाभावाभावत्वरूपानुयोगिताया निरवच्छिन्नवृत्तितावच्छेदकत्वविरहादेवाव्याप्तिव्युदास इति वाच्यम् कपिसंयोगाभावविशिष्टघटाभावाभाववानेतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गात् गुणपरमाणुनिरूपितनिरवच्छिन्नवृत्तिताया अवच्छेदकत्वस्य साध्याभावत्वे सत्त्वात् । अत्र केचित् स्वीययन्निष्ठप्रतियोगित्वं यादृशसम्बन्धावच्छिन्नं तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणं यद्धेत्वधिकरणं तद्वृत्तिसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावीयतन्निष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षितत्वात् तथा च स्वीयघटनिष्ठप्रतियोगित्वं संयोगसम्बन्धावच्छिन्नं संयोगेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामा-

स्यानधिकरणं पटादि तद्वृत्तिसाध्यतावच्छेदकविशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावनिष्ठप्रतियोगिताकाभावीया या घटनिष्ठप्रतियोगिता तदनवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वात् न तत्राव्याप्तिः । न च घटाभाववानात्मत्वादित्यादावव्याप्तिर्घटाभावनिष्ठप्रतियोगित्वं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नं कालिकेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणं यद्धेत्वधिकरणमात्मादि तद्वृत्तिसाध्यतावच्छेदकविशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावाभावाभावाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावाभावतया तदीया या घटाभावनिष्ठा प्रतियोगिता तदवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति वाच्यम् अभावे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमपहाय प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यनिष्ठत्वोभयाभावस्य विवक्षणीयत्वात् तथा च घटाभाववानात्मत्वादित्यादौ तादृशहेत्वधिकरणवृत्त्यभावीयघटाभावनिष्ठप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तकालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यनिष्ठत्वोभयसत्त्वेन तत्प्रतियोगितायाः लक्षणाघटकत्वान्नाव्याप्तिः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभाववान् पटत्वादित्यादौ घटनिष्ठप्रतियोगितायां साध्यनिष्ठत्वविरहेणोभयाभावसत्त्वात् तत्तत्प्रतियोगितामादायैव लक्षणसमन्वय इत्याहुः । केचित्तु हेतुसमानाधिकरणाभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां स्वप्रतियोगितावच्छेदकयादृशसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणं यद्धेत्वधिकरणं तादृशसम्बन्धानवच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य विवक्षणीयत्वात् । तथा च पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभाववान् पटत्वादित्यादौ संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नपटाभावीयपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टपटाभावाभावनिष्ठप्रतियोगितैव लक्षणघटिकेत्यप्याहुः । नव्यास्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धानवच्छिन्नत्वसाध्याभावनिरूपितत्वोभयाभाववत्प्रतियोगित्वस्य स्वप्रतियोगित्वपदेन विवक्षितत्वात् तथा च संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-

नवच्छिन्नत्वपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावाभावरूपसाध्याभाव-निरूपितत्त्वोभयसत्त्वेन लक्षणाघटकत्वात् पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघ-टाभावात्मकस्य घटाभावानतिरिक्तत्वात्। न च द्रव्यत्वाभावस्य विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव द्रव्यभि-न्नानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोपि तथा च द्र-व्यत्वाभावनिष्ठं यद् द्रव्यभिन्नानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नं प्रति-योगित्वं तत्र साध्यतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धानवच्छिन्नत्व-साध्याभा-वनिरूपितत्वोभयाभावसत्त्वेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यभिन्नानुयो-गिकस्वरूपसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यान-धिकरणत्वस्य हेत्वधिकरणे सत्त्वात् द्रव्यत्वस्वरूपस्य साधाभावस्य लक्षणघटकत्वात् कथं द्रव्यत्वाभाववान्सत्त्वादित्यादावतिव्याप्ति-रिति वाच्यं, यत्राऽऽत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य तदात्मानुयोगि-कस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽभावः तस्य कालिकस-म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य दैशिकविशेषणतया साध्यता-यामात्मत्वं हेतुस्तत्र सद्धेतौ हेत्वधिकरणे आत्मनि वर्तमानो यस्त-दात्मानुयोगिकविशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्म-त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्तत्प्रतियोगित्वं तदात्मानुयोगिकवि-शेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नं तेन तदभावप्रतियोगितावच्छेद-कावच्छिन्नसामान्यानधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तिर्यस्तदनुयोगिकस्वरू-पसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभाव-स्तदीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकृतसाध्यनिष्ठा या प्रति-योगिता तदवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादव्याप्तिस्तद्वा-रणार्थं साध्यतावच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकेतरावच्छिन्नसंसर्गतानि-रूपितत्वसाध्याभावनिरूपितत्वोभयाभाववत्प्रतियोगित्वस्य स्वप्र-तियोगित्वपदेन विवक्षितत्वात्। तथा च तदात्मानुयोगिकविशेषण-ताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वनिष्ठप्रतियोगि-तायाः साध्यतावच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकेतरतदात्मानुयोगिकत्वा-वच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितत्वसाध्याभावनिरूपितत्वोभयसत्त्वेन लक्ष-णाघटकत्वं किन्तु घटाद्यभावीयप्रतियोगितायामेव तथात्वम् त-स्याः साध्यतावच्छेदकेतर संयोगत्वावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितत्वे ऽपि साध्याभावनिरूपितत्वाभावसत्त्वेन तादृशोभयाभावसत्त्वात् तथा च द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यादौ द्रव्यभिन्नानुयोगिकस्वरूपसम्ब-

न्धेन द्रव्यत्वाभावस्याभावो न लक्षणघटकः द्रव्यभिन्नानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना या साध्याभावनिरूपिता प्रतियोगिता तत्र साध्यतावच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकेतरद्रव्यभिन्नानुयोगिकत्वावच्छिन्नसंसर्गत्वनिरूपितत्वसाध्याभावनिरूपितत्वोभयसत्त्वात् किन्त्वभावान्तरमादायातिव्याप्तिरिति सङ्गच्छते ॥ ५३ ॥

अत्र कल्पे घटत्ववान् तत्क्रियात्वादित्यत्र कालिकसम्बन्धेन साध्यत्वे तत्क्रियात्वस्य हेतुतायामव्याप्तिस्तत्र स्वप्रतियोगित्वं यादृशसम्बन्धावच्छिन्नं तादृशसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणहेत्वधिकरणवृत्त्यभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशात् तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेः । न चैतत्क्रियासमानकालीनकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाद्यभावमादाय नाव्याप्तिः विभिन्नकालीनवस्तुनः कालिकसम्बन्धेनाधाराधेयभावाकल्पनादिति वाच्यम् एतत्कालासमानकालीनघटाद्यभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावाभावानतिरिक्ततया पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावरूपस्य प्रतियोगिनः कालिकेन सम्बन्धेन तत्क्रियायामधिकरणत्वसत्त्वेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेः । अत्रोच्यते । स्वप्रतियोगित्वं यादृशसम्बन्धावच्छिन्नं तादृशसम्बन्धेन तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणत्वस्य हेत्वधिकरणे विवक्षितत्वात् एतत्कालासमानकालीनपटाद्यभावमादाय नाव्याप्तिः एतत्कालासमानकालीनपटाभावप्रतियोगी यः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टपटाभावाभावस्तन्निष्ठप्रतियोगितायास्तादृशकालिकसम्बन्धानवच्छिन्नत्वात् पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टतत्क्रियासमानकालीनपटाभावाभावनिष्ठकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तु न तत्क्रियाऽसमानकालीनपटाभावस्वरूपः किन्त्वतिरिक्त एवेति । एतेन संयोगादिसम्बन्धेन घटाद्यभावस्य विषयितासम्बन्धेन घटाद्यभाववद्भिन्नभेदात्मकतया विषयितया घटाद्यभाववद्भिन्नवह्न्यादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यात् प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादावसम्भवतादवस्थ्यम् हेत्वधिकरणवृत्तितावच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणत्वविवक्षया कथञ्चित् तद्वारणे ऽपि स्वरूपसम्बन्धेन स्वाधिकरणावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्वरूपतया घटाभावस्य स्वरूपसम्बन्धेन स्वा-

धिकरणावृत्तिवह्न्यादिरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिर्दुर्वारैवेत्यपि निरस्तम् घटाद्यभावीयवह्न्यादिनिष्ठप्रतियोगितायास्तादृशसम्बन्धानवच्छिन्नत्वादिति ध्येयम् ॥ ५४ ॥

प्राचां मते संयोगसामान्याभावसाध्यकमात्मत्वं विरुद्धमतः कपिसंयोगाभाव उक्तः वृक्षादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन गुणसामान्याभावसत्त्वाद्वृक्षत्वादिकं परित्यज्यात्मत्वं हेतुरुक्तः इति जागदीशी। अत्रेयमाशङ्का । न च कपिसंयोगवृक्षत्वान्यतराभावाभावमादाय कपिसंयोगाभाववान् वृक्षत्वादित्यत्राव्याप्तिसम्भवे कथं तत्परित्यक्तमिति वाच्यम् वृक्षत्वकपिसंयोगान्यतराभावाभावस्य वृक्षत्ववृक्षावृत्तिकपिसंयोगान्यतरस्वरूपतया वृक्षत्वकपिसंयोगान्यतराभावत्वस्य हेतुसमानाधिकरणकपिसंयोगात्मकसाध्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । न च तथापि संयोगस्वरूपाणां वृक्षवृत्तिकपिसंयोगवृक्षत्वान्यतररूपाभावानां प्रतियोगितावच्छेदकीभूतवृक्षवृत्तिकपिसंयोगवृक्षत्वान्यतराभावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वात् वृक्षस्येति तद्दोषतादवस्थ्यम् । न च वृक्षवृत्तिकपिसंयोगवृक्षत्वान्यतराभावाभावो वृक्षत्वरूप एवातिप्रसङ्गाभावादिति वाच्यम् । कपिचरणं वृक्षत्वकपिसंयोगान्यतराभावाभाववदिति प्रतीत्यनुपपत्तेरिति वाच्यम् यत्प्रतियोगित्वावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमति सम्भवति तत्प्रतियोगितायां स्ववृत्तिपदार्थविभाजकीभूतधर्मानधिकरणप्रतियोगिताकाभाववृत्तित्वं निवेश्यम् न च गुणसामान्याभावनिष्ठप्रतियोगित्वमपिं न तादृशं विशिष्टस्यानतिरिक्ततया स्ववृत्तिपदार्थविभाजकीभूतधर्मानधिकरणीभूतो यः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टगुणसामान्याभावाभावः तत्प्रतियोगिताकाभाववृत्तित्वादिति वाच्यम् निरुक्तप्रतियोगितायां स्ववृत्तिपदार्थविभाजकीभूतधर्मानधिकरणवृत्त्यनुयोगिताऽनिरूपितत्वस्य विवक्षितत्वात् स्वपदं हेतुसमानाधिकरणाभावपरम् तथा च स्ववृत्तिपदार्थविभाजकीभूतं यद्गुणत्वं तदनधिकरणं यद्वृक्षत्वादि तत्तद्वृत्त्यनुयोगितानिरूपितत्वमन्यतराभावनिष्ठप्रतियोगितायामस्त्येव तथा च वृक्षत्वादिहेतौ अन्यतराभावाभावमादायाव्याप्त्यभावादात्मत्वपर्यन्तानुधावनमिति आत्मत्वादिहेतुकस्थले गुणसामान्याभावनिष्ठप्रतियोगितायां स्ववृत्तिपदार्थविभाजकीभूतगुणत्वानधिकरणवृत्त्यनुयोगित्वानिरूपितत्वादित्यव्याप्तिः सुदृढैवेति ध्येयम् ॥ ५५ ॥

अथ कपिसंयोगप्रतियोगितावच्छेदकगुणसामान्याभावत्वमादाय कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादावव्याप्तिकथनमयुक्तमिति गुणसामान्याभावाभावस्य घटादिवृत्तिनानागुणस्वरूपकल्पनामपेक्ष्य घटादिवृत्त्येकत्वादिस्वरूपकल्पनायाः सुवचत्वाल्लाघवादिति । अथ जन्यज्ञानविशिष्टैकत्वाभाववानात्मत्वादित्यादौ जन्यज्ञानविशिष्टैकत्वस्वरूपसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत इत्यव्याप्तिरिति चेज्जन्यज्ञानविशिष्टैकत्वस्वरूपकल्पनामपेक्ष्य लाघवाज्जन्यज्ञानस्वरूपत्वं कल्पनीयम् । अत्रेदं समाधानम् कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादौ तत्कपिसंयोगान्यतत्कपिवृत्तिगुणान्यगुणाभावत्वस्यापि कपिसंयोगरूपसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तदवच्छिन्नानधिकरणत्वस्यात्मनि सत्त्वादव्याप्तिः सुसङ्गच्छत इति । न चैवं तत्साध्यकवृक्षत्वादिहेतुकस्थले तत्कपिसंयोगान्यतत्कपिवृत्तिसमवेतान्यसमवेताभावत्वस्यापि कपिसंयोगरूपसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतया वृक्षादौ तदवच्छिन्नानधिकरणत्वस्य सत्त्वात् तत्राव्याप्तिवारणसम्भवे तदुपेक्षायां बीजाभावादिति वाच्यम् संयोगान्यतराभावत्ववारणरीत्यैव तद्वारणादिति भाव्यम् ॥ ५६ ॥

अत्र च प्रतियोगितावच्छेदकधर्मेणावच्छिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन ग्राह्यम् तेनायःपिण्डस्यापि कालिकसम्बन्धेन यद्धूमत्वविशिष्टं तृणादि तस्य संयोगेनाधिकरणत्वे ऽपि नातिव्याप्तिरिति जागदीशी । अथात्र साधनसमानाधिकरणाभावमात्रस्यैव कालिकादिसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टगुणादिसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्ध्या समवायेन गुणवान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिसम्भवे धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्यभिधानमसङ्गतमिति चेत् न तादात्म्येन गगनविशिष्टाभावमादायैव लक्षणसमन्वयात् केनापि सम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतगगनविशिष्टस्य महाकाले सम्बन्धित्वविरहात् न च साध्यतावच्छेदकसमवायेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाप्रसिद्ध्यैव तादृशाभावस्य लक्षणाघटकत्वमिति वाच्यम् महानसानुयोगिकसंयोगेन वह्नेः साध्यतायां तद्धूमादिहेतावव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्य पारिभाषिकस्य ग्रन्थकृतैव प्रागुक्तत्वादिति ध्येयम् ॥ ५७ ॥

स्वप्रतियोगितावच्छेदकधर्मे स्वाश्रयाधिकरणीभूतयन्निष्ठा-

धिकरणतानवच्छेदकत्वाधिकरणतावच्छेदकत्वद्वयोर्व्यतिरेकस्तत्तद्व्यक्तिभेदकूटवत्त्वं हेतुमतां वाच्यमिति जगदीशः। अत्र स्वाश्रयाधिकरणत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यम् अन्यथा धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः कालिकसम्बन्धेन स्वाश्रयाधिकरणं यदयोगोलकं तन्निष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्वाधिकरणतावच्छेदकत्वद्वयोर्व्यतिरेकस्य प्रतियोगितावच्छेदके सत्त्वात् तद्व्यक्तिभेदवत्त्वस्य हेतुमत्यसत्त्वात् एवमधिकरणतानवच्छेदकत्वमित्यस्याधिकरणत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यम् अन्यथा तज्ज्ञानान्यत्वविशिष्टसत्तावान् ज्ञानत्वादित्यादावतिव्याप्तिः स्वाश्रयाधिकरणं यत्तज्ज्ञानं तन्निष्ठविषयितासम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानवच्छेदकत्वाभावसत्त्वात् तत्तद्व्यक्तिभेदकूटवत्त्वस्य हेतुमत्यसत्त्वात्। अत्रायं पूर्वपक्षः वह्निप्रतियोगिकसंयोगसम्बन्धेन वह्नेः साध्यतायां धूमादिहेतावभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः साध्याभावातिरिक्ताभावप्रतियोग्यधिकरणतायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वासिद्धेः साध्याभावप्रतियोग्यधिकरणतायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रसिद्धावपि साध्यतावच्छेदके स्वाश्रयाधिकरणस्वनिष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्वाधिकरणतावच्छेदकत्वद्वयोर्व्यतिरेकस्तत्तद्व्यक्तिभिन्नत्वस्य हेतुमत्यसत्त्वादभावाप्रसिद्धेः एवं अधिकरणतानवच्छेदकत्वेत्यत्रापि तथा। न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यनिरूपितत्वोभयाभाववत्त्वस्य स्वाश्रयाधिकरणतायां निवेशान्नाप्रसिद्धिः। एवमधिकरणतानवच्छेदकत्वमित्यत्रापीति वाच्यम् वह्निप्रतियोगिकसंयोगेन प्रमेयमात्रसाध्यकधूमादिहेतावप्रसिद्धेः वह्न्यभावातिरिक्ताभावप्रतियोग्यधिकरणतायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रमेयनिरूपितत्वद्वयोः सत्त्वाद्वह्निप्रतियोगिकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावप्रतियोग्यधिकरणतायां तत्सत्त्वे ऽपि तद्व्यक्तिभिन्नत्वस्य हेतुमत्यसत्त्वादितिचेत्। सत्यम्। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणवृत्तिसाध्यनिरूपितत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वैतदुभयाभावस्य विवक्षितत्वात् घटाद्यभावप्रतियोग्यधिकरणतायामेव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणवृत्तिसाध्यनिरूपितत्वघटितोभयाभावसत्त्वादिति ध्येयम्॥ ५८॥

अत एव च गोत्वत्वाद्यग्रहदशायां यत्र सास्नादिः सा गौरिति तादात्म्येन गोर्व्यापकग्रहे सास्नादिना तादात्म्येन गौस्ता-

दात्म्येन गोर्व्यतिरेकाच्च सास्नादिव्यतिरेकः सिद्ध्यतीति दीधितिः । नन्वयं गौरित्यनुमितिर्गवेतरावृत्तित्वरूपायाः शुद्धगोत्वनिरूपितव्याप्तेर्ज्ञानात् निरवच्छिन्नगोत्वसाध्यकैव भविष्यति साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपाया अपि व्याप्तेरनुमितिहेतुत्वस्याग्रे वाच्यत्वादतस्तादृशानुमित्यनुरोधात् धर्मिणो धर्मव्यापकत्वस्वीकारोऽनुचित इत्यत उक्तं गोत्वत्वेति । गोत्वत्वं गवेतरावृत्तित्वमिति जगदीशः । अथात्र समवायेन गोत्वसाध्यकस्थले सास्नादेर्गोरवयवत्वेन समवेतत्वसम्बन्धेनैव तस्य सद्धेतुत्वं तथा च गवेतरनिरूपितसमवेतत्वसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्यैव तद्धेत्वीयव्याप्तितया गोत्वत्वघटकगवेतरासमवेतत्वस्य तद्धेतौ व्याप्तित्वकथनमनुचितं जगदीशस्येति चेत् न गोप्रतिपाद्यपृथिवीसाध्यकसास्नादेः सद्धेतुतया तत्स्थलाभिप्रायेणैव तन्निवेशादिति समवायेन रूपादिहेतुकस्थलाभिप्रायेण वा तल्लिखनादिति ध्येयम् । न चैवं यद्यत्सम्बन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तत्सम्बन्धान्यसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव लाघवाद्व्याप्तिरस्तु तथा च घटवान् महाकालत्वादित्यादौ समवायेन घटाद्यभावोऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणः सम्भवतीति वाच्यम् घटवृत्तित्व(१)विशिष्टद्रव्यत्ववान् घटत्वादित्यादावव्याप्तेः केनापि सम्बन्धेन हेतुमतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वादिति तादात्म्यसम्बन्धेन तथाविधानधिकरणत्वसम्भवेऽपि दधित्वविशिष्टप्रमेयवान् स्थूलदधित्वादित्यादावव्याप्तेरिति प्राहुरिति जगदीशः । ननु एतल्लक्षणस्य प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाघटिततया घटाद्यभावोऽपि प्रतियोगिव्यधिकरण इति जगदीशग्रन्थासङ्गतिरिति चेत् न एतल्लक्षणस्य प्रतियोगिव्यधिकरणाभावघटितत्वेन मूलाभिप्रेततया प्रतियोगिव्यधिकरणाभावघटितमेव लक्षणं वाच्यम् तथा च यथा प्रतियोगिव्यधिकर-

---

(१) अत्र द्रव्यत्ववान् पटत्वादित्युक्तौ पटानुयोगिकसमवायेन साध्यानधिकरणत्वस्य हेतुमति सम्भवाद्घटवृत्तित्वविशिष्टेति । न चात्रापि तत्तद्घटानुयोतिकसमवायेन साध्यानधिकरणत्वसम्भवान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम् घटवृत्तित्वविशिष्टेत्यनेन—तद्घटवृत्तित्वविशिष्टस्योक्तत्वात् । अथ दधित्वविशिष्टप्रमेयवान् स्थूलदधित्वादित्यत्रापि दध्यन्तरोनुयोमिकसमवायेन साध्यानधिकरणेत्वस्य हेतुमति सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति चेत् न गनाभाववृत्तिविशिष्टगगनाभाववान् गगनाभावत्वादित्यादावव्याप्तिः केनापि सम्बन्धेन हेतुमतः साध्यानधिकरणत्वासम्भवात् विषयतायाः संसर्गत्वानभ्युपगमादिति विभावनीयम् ।

णहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मभिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकधर्मे निवेश्य मूलोक्तलक्षणस्य परिष्कारो दीधितिकारेण कृतस्तथा स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावीयतत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धभिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धे निवेश्य लक्षणस्य परिष्कारः कर्तुं शक्यत इत्याशङ्कावता जगदीशेन घटाद्यभावोऽपि प्रतियोगिव्यधिकरण इत्यादिग्रन्थस्योक्तत्वादिति ध्येयम् ॥५९॥

अथ हेतुसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावीयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभाव इत्यादिक्रमेण निर्वचने घटवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्ववान् घटत्वादित्यादौ तादात्म्येन साध्यभेदमादाय दोषवारणसम्भवेऽपि दधित्वविशिष्टप्रमेयवान् स्थूलदधित्वादित्यादावव्याप्तिः केनापि सम्बन्धेन हेतुमतस्तत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वासम्भवादिति जगदीशः। अत्र च दधित्ववैशिष्ट्यं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तच्च समवायेन दधित्वाधिकरणे समवायेन वृत्तित्वं तादृशप्रमेयं त्रसरेण्वादिस्वरूपं दधित्वादिकं च न तद्‌द्व्यणुकं परमाणौ दधित्वजात्यसत्त्वेन तत्र सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वैशिष्ट्यविरहात् न तद्भावो हेत्वधिकरणे समवायेन न वा तादात्म्येन प्रतियोगिव्यधिकरण इत्यव्याप्तिः। साध्यत्वं च तादात्म्येन बोध्यम्। समवायेन साध्यत्वे स्थूलपदस्य व्यभिचारावारकत्वेन व्यर्थत्वात् तादात्म्येन साध्यतायां तु स्थूलपदानुक्तौ द्व्यणुके व्यभिचारापत्तेः तत्र तादृशसाध्यस्य त्रसरेण्वादेः तादात्म्येनाभावात्। न च समवायसम्बन्धेन साध्यत्वे किं स्थूलपदेनेति वाच्यम् तथासत्यव्याप्त्यसम्भवेन प्रकृतानुपयोगात् द्व्यणुकरूपे हेत्वधिकरणे साध्यस्य तादात्म्यसम्बन्धेनाभावसत्त्वात्। अत्रेयमाशङ्का विषयितासम्बन्धमादाय विशिष्टप्रमेयत्वस्य हेत्वधिकरणेऽसत्त्वेन। प्रतियोगितावच्छेदकतत्तत्सम्बन्धान्यत्वस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धे सत्त्वात् तत्राव्याप्तिविरहादिति चेत् न विषयित्वादेः संसर्गत्वे मानाभावात्। केचित्तु ज्ञानत्वज्ञानान्यतरस्य समवायेन साध्यतायां योगिज्ञानत्वस्य समवायेन हेतुतायामव्याप्तिः तत्र केनापि सम्बन्धेनानधिकरणत्वविरहात्। न च तत्र महाकालानुयोगिककालिकसम्बन्धेनानधिकरणत्वान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम् विशेषरू-

पेण संसर्गतानभ्युपगमादिति तन्न दिक्कृतविशेषणतासम्बन्धेन साध्यानधिकरणत्वस्य ज्ञानादौ सत्त्वादिति ध्येयम् ॥

कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदके विवक्षितम् उभयाभावमपहाय विशिष्टाभावनिवेशे कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिः गगनप्रतियोगिकत्वविशिष्टमहाकालानुयोगिकत्वाप्रसिद्ध्या गगनाभावस्य लक्षणाघटकत्वादिति जगदीशः । तन्न सङ्गच्छते महाकालाभावस्यैव लक्षणघटकत्वसम्भवात् तादात्म्यसम्बन्ध एव तादृशमहाकालानुयोगिकत्वविशिष्टमहाकालप्रतियोगिकत्वसम्भवात् । अत्र केचित् तादात्म्यकालिकान्यतरसम्बन्धेन साध्यतास्थले तावताऽपि अव्याप्तेरपरिहारादिति । न च प्रकृताव्याप्तितादवस्थ्यमिति जगदीशग्रन्थासङ्गतिरिति वाच्यम् प्रकृतसाध्यहेतुकाव्याप्तिपरतया तत्सङ्गतेरित्यलं पल्लवितेनेति वदन्ति । प्रतियोगिव्यधिकरणस्यानुगमस्तु हेत्वधिकरणवृत्तिप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदके विवक्षणीयम् वृत्तित्वं च स्वावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन बोध्यम् (१) ॥

---

(१) वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तके ऽत्रैव सिद्धान्तलक्षणक्रोडपत्रं समाप्तम् । अस्मद्धस्तलिखितपुस्तके न्यायाचार्यश्रीवामाचरणभट्टाचार्यपुस्तके चाधिकः पाठो वर्तते स चानुपदमेव सन्निवेश्यते ।

ॐ नमो गणेशाय ।

नन्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यात्मककालमात्रवृत्तिधर्मस्य विशेषणताविशेषेणाव्याप्यवृत्ति किमपि व्यापकं न स्यात् । स्वावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिनि काले वर्तमानस्याभावस्य प्रतियोगितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तेन सम्बन्धेन यत् प्रतियोगिसम्बन्धि तदन्यत्वस्य च काले ऽसम्भवादिति शिरोमणिः । अत्राव्याप्यवृत्तिधर्मत्वावच्छेदेन तादृशकालमात्रवृत्तिधर्मव्यापकत्वाभावः साधनीयः । अत्र व्यापकत्वं किं कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणनिरुक्तमहाकालत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वाभावरूपं किं वा प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितनिरुक्तस्वप्रतियोगिमत्ताबुद्धिविरोधिताघटकसम्बन्धेन निरुक्तमहाकालत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वाभावरूपम् नाद्यः निरुक्तप्रतियोगित्वाभावरूपव्यापकत्वाप्रसिद्धेः साध्याप्रसिद्धिप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः । अव्याप्यवृत्तिधर्मे निरुक्तकालत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वाभावाभावरूपव्यापकत्वाभावस्य इष्टत्वात् सिद्धसाधनापत्तेः । न च व्यापकत्वसम्बन्धेन निरुक्तकालत्वाभावः साधनीयः क्रियात्वादिरूपधर्मस्य तादृशव्यापकत्वसम्बन्धाप्रसिद्धेः महाकालत्वादि-व्यधिकरणसम्बन्ध एतादृशव्यापकतासम्बन्ध इति नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । निरुक्तव्यापकतासम्बन्धो यदि प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितस्तदा निरुक्तकालत्वादिधर्मस्य व्यधिकरणतया प्रमेयत्वादावपि तदभावसत्त्वादव्याप्यवृत्तिपदवैयर्थ्यापत्तेः । यदि च प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितस्तदा निरुक्तयुक्त्या सिद्धसाधनापत्तेः इति चेन्न अव्याप्यवृत्तितावच्छेदकधर्मं पक्षीकृत्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकतावच्छेदकत्वतदघटितव्यापकतावच्छेदकत्वोभयसाधारणैकरूपेण संसर्गत्वमादाय निरुक्तकालत्वाभावस्य साधनीयत्वात् संसर्गतावच्छेदकरूपं च स्वनिष्ठनिरूपकतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताधिकरणतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितनिरूपितत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना सती स्वप्रतियोगिमत्ताबुद्धिविरोधिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-

निष्ठावच्छेदकताभिन्ना सती स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतासम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना सती वृत्तितात्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना यावच्छेदकता तदनिरूपिता या वृत्तितानिष्ठावच्छेदकता तन्निरूपिताभावनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकतात्वनिष्ठावच्छेदकताकसंसर्गताकस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवत्त्वम् । इत्थञ्च स्वनिष्ठनिरूपकताकाधिकरणतावन्निरूपितस्वप्रतियोगिमत्ताबुद्धिविरोधिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितावदभावप्रतियोगितावच्छेदकतासम्बन्धेन स्ववान्नेतिभेदस्य स्वनिष्ठनिरूपकताकाधिकरणतावन्निरूपितस्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्ववदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन स्ववान्नेत्याकारकभेदस्य च संग्रहान्नासिद्धिर्न वा अव्याप्यवृत्तिदलवैयर्थ्यम् । तत्र हेतुश्च महाकालत्वसमानाधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्य स्वप्रतियोगिमत्ताबुद्धिविरोधिताघटकसम्बन्धेन महाकालत्वसमानाधिकरणस्य एतदन्यतराभावस्य प्रतियोगितात्वव्यापकावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगिकालिकसम्बन्धप्रतियोगितावच्छेदकताविशिष्टाव्याप्यवृत्तितावच्छेदकत्वं तच्च घटत्वादावेवास्तीति न कोऽपि दोष इति । न चोत्तरकालं प्रकृतव्यापकत्वोक्तावपि निरुक्तव्यापकत्वाभावसाधने बाधकाभावादिष्टापत्तेरिदमयुक्तमिति वाच्यम् भवन्मते निरुक्तव्यापकताज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया निरुक्तव्यापकत्वाभावानुमितेस्तद्विरोधितयानुमितेरनुपपत्त्या इष्टापत्तेरयोगात् । अस्मन्मते च वक्ष्यमाणव्यापकताज्ञाने एतदनुमितेरप्रतिबन्धकत्वादिष्टापत्तेः सम्भवादित्याहुः ॥

वस्तुतोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यात्मककालमात्रवृत्तिधर्मत्वावच्छेदेनाव्याप्यवृत्तितावच्छेदकघटत्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानतिरिक्तवृत्तिधर्माभावस्यैव साधनीयत्वान्नोक्तदोषः । तादृशजनकतानतिरिक्तवृत्तिधर्मप्रसिद्धिश्च क्रियात्वादावेव हेतुस्तु कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्टान्यत्वम् ।

प्रतियोगितावैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतावद्भिन्नवृत्तितासम्बन्धेन इति ध्येयम्। अव्याप्यवृत्तितावच्छेदकधर्मत्वावच्छेदेन महाकालानुयोगिकानुमितीयकालिकसम्बन्धावच्छिन्नविधेयतावच्छेदकत्वाभावः साधनीयः। हेतुश्च महाकालत्वलिङ्गकप्रमीयानुमितिजनकतावच्छेदकीभूतपक्षविषयतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपितवृत्तित्वविषयतानिरूपिताधिकरणताविषयतानिरूपितावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रतियोगित्वविषयतानिरूपितावच्छेदकताविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितविषयत्वाभावः॥

अथात्र अष्टद्रव्यातिरिक्तत्वं यदि प्रत्येकं क्षित्यादिभिन्नत्वं तदा कालपदवैयर्थ्यम्। यदि द्रव्यविभाजकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाष्टभेदपरं तदा घटत्वस्यापि तथात्वेन व्यापकत्वस्यापि गोत्वादौ प्रसिद्धिसम्भवादिति चेदत्र केचित्। प्रत्येकभेद एव तात्पर्यम्। कालपदन्तु कालिकविशेषणतालाभायेत्याहुः। वस्तुतः कालावृत्तिद्रव्यविभाजकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाष्टभेदवत्त्वं तदतिरिक्तत्वं कालपदं कालावृत्तिलाभायेति ध्येयम्। एवं धर्मपदमपि येन सम्बन्धेन कालमात्रवृत्तित्वं तेन सम्बन्धेन हेतुतालाभाय एवं महाकालत्वं परित्यज्य एतादृशहेत्वनुसरणं महाकालत्वतद्व्यक्तित्वादिनानाधर्मसंग्रहाय। महाकालपदशक्यतावच्छेदकनिरुक्तकालमात्रवृत्तिधर्म इति तदनुसरणमिति तु न युक्तं चतुर्द्रव्यातिरिक्तेति तु ज्याय इति जगदीशग्रन्थासङ्गतेरिति ध्येयम्।

न चात्र विशेषणताविशेषपदेन महाकालनिरूपितविशेषणताया एव विवक्षितत्वात् तादृशसम्बन्धेन निरुक्तप्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्धेर्नोक्ताभावस्यापि प्रतियोगिवैयधिकरण्यसम्भवः। तथा सति कालमात्रवृत्तिधर्मस्य तादृशविशेषणतया किमपि व्यापकं न स्यात् इत्यस्यैव सम्यक्त्वे अष्टद्रव्यातिरिक्तेत्यभिधानस्य सन्दर्भविरोधापत्तेरिति जगदीशः। अत्रेयमाशङ्का। ननु धर्मस्य किमपि व्यापकं न स्यात् इत्यस्यैव सम्यक्त्वे तत्र कालपदं वृत्तिपदं च व्यर्थमिति चेदत्र केचित्। अव्याप्यवृत्तिधर्मे निरुक्तसम्बन्धेन व्यापकत्वाभावः साधयितुमशक्यः किन्तु अव्याप्यवृत्तितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नव्यापकतात्वावच्छेदेन निरुक्तकालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वा

भावः साधनीयः। निरूक्तानुगतहेत्वनुभवनात्। तादृशकालवृत्तिर्यो यो धर्मः तत्तद्धर्मव्यापकतैव च पक्षः व्यापकताया व्यापकस्य व्याप्यस्य च भेदेन भिन्नत्वात् इत्थञ्च कालादिपदानुपादाने गगनस्यापि तादृशत्वात् तस्य व्यापकत्वाप्रसिद्ध्या वाक्यस्यायोग्यतापत्तेः तदुपादाने गगनस्य तादृशत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याहुः। परे तु स्वाश्रयमात्रानुयोगिकसम्बन्धेन स्वव्यापकत्वाभावस्याव्याप्यवृत्तिधर्मे साधन एव तात्पर्यम्। स्वमुभयावृत्तिधर्मः इत्थञ्च तादृशधर्मलाभाय कालादिपदं महाकालानुयोगिक इत्यत्र महाकालपदमनुगतस्वत्वलाभाय। अत एव तात्पर्यग्रन्थे स्वविषयपदं स्वरूपेणैव प्रविश्य व्याप्तिर्वाच्या इति मथुरानाथेन प्रोक्तमित्याहुः। वस्तुतस्तु कालपदस्य वृत्तिपदस्य च पूर्वमपि व्यावृत्तिर्दत्तेदानीमपि तथेति ध्येयम्॥ ० ॥

कालो घटवान् महाकालत्वादित्यत्र साध्यताघटककालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिर्दत्ता तत्र महाकालान्यत्वविशिष्टघटाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यं साध्यतावच्छेदकताघटकसमवायसम्बन्धेनाप्रसिद्धं स्वरूपसमवायाभ्यामेव तथात्वादिति जगदीशः। तत्रायमभिप्रायः स्वप्रतियोगिव्यधिकरणपदेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवृत्तित्वे सति साध्यतावच्छेदकताघटकसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकवृत्ति यदधिकरणत्वं तदभावो विवक्षणीयः। प्रथमवृत्तिश्च स्वनिरूपितनिरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन। द्वितीयवृत्तिश्च स्वनिरूपितनिरूपकतावच्छेदकताघटकसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन। अन्यथा तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता एव तद्धर्मावच्छिन्नस्य सम्बन्ध इति मते यत्र प्रतियोगितासम्बन्धेन वह्नेः साध्यत्वं वह्नित्वस्य च समवायेन साध्यतावच्छेदकत्वं वह्निसामान्याभावत्वकालिकसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावत्वान्यतरस्य हेतुता तत्र सम्बन्धद्वयस्य यदधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वं तदधिकर-

णत्वस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणे सत्त्वान्नातिव्याप्तिः । केचित्तु ध्वंसवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणायाधिकरणतायां द्वितीयवृत्तित्वनिवेशः । अन्यथा समवायकालीनकालिकसम्बन्धेन ध्वंसाधिकरणताया अपि तादृशत्वाद्धेत्वधिकरणे सत्त्वेन साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वं साक्षात् परम्परासाधारणावच्छेदकत्वस्वीकारेण निरुक्तध्वंसाधिकरणतायाः समवायावच्छिन्नत्वादिति प्राहुः— ॥ ० ॥

यद्यत्सम्बन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नानधिकरणं हेत्वधिकरणं तत्तत्सम्बन्धान्यसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्युक्तं जगदीशेन । तस्यानुगमः संसर्गविशिष्टान्यसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः । संसर्गवैशिष्ट्यं च स्वतादात्म्यावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणत्वाभाववद्धेत्वाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगिप्रतियोगिकात्वैतदुभयसम्बन्धेन स्वं संसर्गः ।

न च तादृशयत्किञ्चित्सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावोक्तौ वह्निसामान्याभावस्य धूमवत्पर्वतावच्छेदेन महानसीयसंयोगेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याद्वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरिति जगदीशः । अत्र यत् किञ्चित्त्वस्यानुगतत्वाभावात् केन रूपेण लक्षणे निवेश इति चेदत्रोच्यते स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गतानिष्ठोभयावृत्तिधर्मनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नसंसर्गतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वे सति प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो हेत्वधिकरणे बोध्यः ।

महाकालान्यत्वविशिष्टघटाभावप्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यं समवायेनाप्रसिद्धं स्वरूपसमवायाभ्यामेव तथात्वादिति जगदीशः । अथ तादृशस्थलेऽव्याप्तिसम्भवेऽपि घटाधिकरणतावान् महाकालत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकताघटकस्वरूपसम्बन्धेन महाकालान्यत्वविशिष्टघटाभावप्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यसम्भवात् तत्र लक्षणगमनेनाव्याप्यवृत्ति किमपि व्यापकं न स्यादिति दीधितिग्रन्थासङ्गतिरिति चेन्न स्वरूपसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यस्थलाभिप्रायेणोक्तत्वादि-

ति। न च गोत्ववान् घटत्वादित्यत्र स्वरूपसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन गोत्वत्वस्य वैशिष्ट्यं नास्ति तत्र स्वरूपसम्बन्धेन वैशिष्ट्यमिति ग्रन्थासङ्गतिरिति वाच्यं तादात्म्येन गोत्वविशिष्टस्य कालिकेन साध्यतास्थलाभिप्रायेण च अष्टद्रव्यातिरिक्तदलस्य व्यावृत्तिर्बोध्या। न च वाच्यं कालत्वादित्यादौ वाच्यत्वत्वस्य स्वरूपसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन वैशिष्ट्याप्रसिद्ध्या ग्रन्थासङ्गतिरिति वाच्यं तत्र वाच्यत्वमीश्वरेच्छा वाच्यत्वत्वं ईश्वरेच्छात्वमितिग्रन्थसङ्गतिरिति। स्वरूपत्वस्याननुगतत्वाभिप्रायेण तदितिरिक्तं वचः वह्न्यधिकरणतावान् धूमादित्यादावव्याप्त्यापत्तेः। वह्न्यधिकरणतात्वस्वरूपेण घटाधिकरणतात्ववैशिष्ट्याप्रसिद्धेरिति। वस्तुत एतदस्वरसेनैव केचित्तु इत्युक्तत्वान्न दोष इति।

ननु हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्ति प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिसामान्यकत्वमित्युक्ता गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वात्वविशिष्टादिकं च न मनोगुणादिवृत्ति इति शिरोमणिः। इदञ्च विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेऽपि विशिष्टनिरूपिताधेयत्वस्यातिरिक्तत्वमभ्युपेत्य इति जगदीशः। अत्रेयमाशङ्का। ननु विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वे गुणवृत्तित्वस्य सत्तायां सत्त्वे विशिष्टसत्त्वेऽपि सत्वात् कथं तदभावः प्रतियोगिव्यधिकरण इति चेदत्र केचित्। अवृत्तित्वपदेन वृत्तितानवच्छेदकत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदके विवक्षितत्वात् विशिष्टसत्तात्वे गुणवृत्तितावच्छेदकत्वाभावान्न दोषः। विशिष्टनिरूपिताधेयत्वमित्यस्य विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधेयत्वं न गुणनिरूपितमित्यर्थकत्वात् सामान्यपदं पर्याप्तिपरमित्याहुः। वस्तुतो यदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धितासामान्ये हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चित्व्यक्तिनिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसम्बन्धित्वाभावः स एव प्रतियोगिव्यधिकरणः आधेयभेदेनाधेयत्वस्य नानात्वे कपिसंयोग्येतत्त्वादित्यादावव्याप्तिः अतः सामान्यपदमिति ध्येयम्।

साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यदभावीयप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वसामान्योभयाभावस्य विवक्षितत्वादिति शिरोमणिः। ननु हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वं यदि तद्व्यक्तिवृ-

त्तित्वं तदा धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिः। धूमप्रतियोगिकस्यापि संयोगस्य कालिकसम्बन्धेनायोगोलकवृत्तित्वादिति जगदीशः। अथात्र ननु संयोगकालिकान्यतरसम्बन्धेन घटस्य साध्यतायां महाकालत्वहेतावव्याप्तिः। प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्धेः। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसत्त्वानियामकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यत्वनिरूपितत्वोभयाभावस्य वृत्तितायां निवेशात् तथाच महाकालनिरूपितवृत्तितायां निरुक्तोभयसत्त्वेन धर्तुमशक्यत्वादथवान्यतरत्वेन संसर्गताया अप्रामाणिकत्वस्याकाङ्क्षाग्रन्थे मथुरानाथेनोक्तत्वादिति। परे तु महाकाले कालिकेन संयोगादेराधिकरणत्वास्वीकर्तृमते ऽव्याप्तिर्न सम्भवति अतिव्याप्तिस्तु उभयमत एवेति तन्नोक्तं महाकाले कालिकसम्बन्धेन रूपाद्यधिकरणत्वे मानाभावस्तदानीमिदानीमित्यादिना कालोपाधिनामेव तथात्वावगाहनादिति पूर्वपक्षग्रन्थे जगदीशेनोक्तमिति ध्येयम्।

तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिकसम्बन्धत्वहेत्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकसम्बन्धत्वोभयाभावस्य विवक्षितत्वादिति जगदीशः। अत्र पर्वतनिरूपिताधेयतायाः स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतासम्बन्धेन साध्यतायां पर्वतवाच्यत्वान्यतरत्वरूपव्यभिचारिहेतावतिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकीभूतस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतासम्बन्धे पर्वतानुयोगिकसम्बन्धत्वपर्वतनिरूपिताधेयताप्रतियोगिकत्वोभयसत्त्वेन साध्याभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात् पर्वतनिष्ठाधिकरणतायां पर्वतनिरूपिताधेयताप्रतियोगिकत्वसत्त्वात्। आधेयताप्रतियोगिकाधिकरणतेति व्याप्तिपञ्चकग्रन्थे मथुरानाथेनोक्तत्वादिति निरुक्तप्रतियोगिकत्वं परित्यज्य प्रतियोगिकसम्बन्धत्वमनुसृतम्। इत्थञ्च पर्वतनिष्ठाधिकरणतायाः पर्वतनिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतायाः संसर्गत्वविरहात् साध्याभावस्य धर्तुं शक्यत्वादिति। परे तु पर्वतानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धेन वाच्यत्वाभाववान् पर्वतत्वादित्यादावतिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धे पर्वतानुयोगिकसम्बन्धत्वसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगिकत्वोभयसत्त्वेन साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वात्तन्निवेशे च पर्वतानुयोगिकस्वरूपे साध्यप्रतियोगिकसम्बन्धत्वविरहान्नातिव्याप्तिरित्याहुः।

एवं संयोगेन वह्निसाध्यकसंयोगाभावत्वहेतावतिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धे वह्निप्रतियोगिकसम्बन्धत्वहेत्वधिकरणीभूतसंयोगाभावानुयोगिकत्वोभयसत्त्वेन साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वात् संयोगनिष्ठप्रतियोगितायां संयोगाभावत्वरूपानुयोगितानिरूपकत्वसत्त्वेन संयोगेऽपि तत्सत्त्वात् प्रतियोगितायाः प्रतियोगिकत्वस्वरूपत्वादतः प्रतियोगिकसम्बन्धानुधावनमिति । अथवा प्रतियोगितासम्बन्धेन घटाभावस्य साध्यतायां घटाभावघटान्यतरत्वस्य हेतुतायामतिव्याप्तिः साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वात् । एवमप्यवच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन घटत्वं घटे वर्तते तेन सम्बन्धेन घटत्वसाध्यकघटाभावत्वरूपव्यभिचारिहेतावतिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकप्रतियोगितासम्बन्धे घटत्वप्रतियोगिकत्वघटाभावानुयोगिकत्वोभयसत्त्वेन साध्याभावस्य घर्तुमशक्यत्वात् अस्मन्मते च प्रतियोगितायां तदनुयोगिकसम्बन्धत्वविरहात् । अन्ये तु अभावप्रतियोगितासम्बन्धप्रतियोगितासाधारणैकप्रतियोगितात्वविरहात् सम्बन्धप्रतियोगितालाभाय तदनुधावनमिति(१) ॥

---

(१) यद्वा स्वावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणं हेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वयद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वैतदुभयाभावस्तेन सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वमिति जगदीशः ।

अत्र यादृशप्रतियोगिताश्रयभिन्नं हेत्वधिकरणमित्युक्तावेव सामञ्जस्ये प्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणत्वप्रवेशो व्यर्थ इति चेन्न तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावीयप्रतियोगित्वं तत्सम्बन्धेन वर्तमान एव प्रतियोगिनि स्वीक्रियते इति मताश्रयणे प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ स्वरूपसम्नन्धेन प्रमेयवतः संयोगेनाभावप्रतियोगित्वं संयोगिप्रमेये स्वीकरणीयमिति तदभावप्रतियोगिभिन्नत्वस्य गुणादौ सत्त्वात्तत्प्रतियोगितायामुभयाभावविरहादव्याप्तेरिति ।

अथ तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाव इत्येवोच्यताम् अवच्छेदकताद्वयप्रवेशे गौरवमिति चेन्न । सामान्यपदस्य व्यापकतार्थकत्वेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतावृत्त्यभावाप्रतियोगित्वरूपव्यापकताया गुरुतया प्रतियोगितात्वव्यापकतानिवेशे लाघवादिति ।

अथ तादृशप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वविशिष्टयद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वाभाव इत्येवोच्यताम् किमुभयाभावनिवेशेनेति चेन्न । प्रमेयवह्निमान् धूमादित्यादौ गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वानुपगमे प्रमेयवह्नित्वावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वविशिष्टसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वस्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेः । उभयाभावप्रवेशे तु विषयितया प्रमेयवह्निमदभेदाभावीयप्रतियोगितायां प्रमेयवह्नित्वावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वस्य संयोगेन घटवदभावीयप्रतियोगितायां

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितं सिद्धान्तलक्षणजागदीशीक्रोडपत्रम् ॥

संयोगसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वस्य प्रसिद्धत्वात् ।

एतेन तादृशप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मावच्छिन्नयत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वाभाव-इत्येकाभावप्रवेशेनैवोपपत्तावुभयाभावप्रवेशो व्यर्थ इत्यपास्तं प्रमेयवह्निमान् धूमादित्यादौ तादृशस्याप्रसिद्ध्याव्याप्तेरिति विभावनीयम् ॥

अथावच्छेदकत्वनिरुक्तिजागदीश्याः
कालीशङ्करीक्रोडपत्त्रम् ।

नन्ववच्छेदकत्वमिह न स्वरूपसम्बन्धविशेषः सम्भवति लघौ धर्मे गुरौ तदभावादिति शिरोमणिः । साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वीयस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमेतल्लक्षणघटकत्वाभाववत् व्यभिचारिवृत्तित्वात् व्यभिचारिवृत्तित्वन्तु सम्पादकतासम्बन्धेन हेतुरिति केचित् । तादृशस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावघटितसामानाधिकरण्यं नानुमितिजनकताया विषयविधयावच्छेदकं व्यभिचारिहेतुवृत्तित्वादिति भट्टाचार्याभिमतः समुदितार्थः । जगदीशस्यापि तत्रैव तात्पर्यमित्यवधेयम् ॥ १ ॥

विशिष्टसत्तात्वसमनियतसत्तात्वस्य लघुनोपि न विशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं गुणादावपि सत्ता नास्तीति प्रतीतिप्रसङ्गादिति जगदीशः । विशिष्टसत्ताभाववत्ताया विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधिकरणतया समं विरोधित्वमित्यभिप्रायेणेदमुक्तमन्यथा सत्तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्तायाः सत्तात्वावच्छिन्नाधिकरणतया समं विरोधित्व उक्तविशिष्टाभावव्यक्तेरपि सत्तात्वावच्छिन्नाधिकरणतासत्त्वेन गुणे सत्ता नास्तीति प्रतीत्यापत्तिदानस्यासङ्गत्यापत्तेरिति ॥ २ ॥

पृथिवीसमवेतत्वासमनियतस्यापि च समवेतत्वस्य पृथिवीसमवेताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमनतिप्रसङ्गादिति जगदीशः । पृथिवीसमवेतत्वोपलक्षिताभावप्रतियोगितावच्छेदकं समवेतत्वं न तु विशिष्टाभावस्येति तथा सति जलादावपि समवेतत्वविशिष्टाभावावगाहिप्रत्ययापत्तेरिति । अथात्र पृथिवीनिरूपितत्वस्य समवेतत्वांशे उपलक्षणतयावच्छेदकत्वाभावात् कुतो लाघवमिति जगदीशमतेऽवच्छेदककोट्यन्तर्गतोपलक्षणस्यावच्छेदकत्वाभावादित्यस्य सिद्धान्तलक्षणे व्यक्तत्वादिति चेन्न । आधेयतासम्बन्धेन पृथिव्याः समवेतांश एवोपलक्षणत्वादित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

अथ कम्बुग्रीवादिमत्त्वान् प्रमेयत्वादित्यादौ हेतुमन्निष्ठाभावप्र-

तियोगितावच्छेदकघटत्वादिभिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वेनातिव्याप्तिरिति जगदीशः। ननु कम्बुग्रीवानाशक्षणे कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीत्या तत्र च घटो नास्तीत्यप्रत्ययेन कथं कम्बुग्रीवादिमदभावप्रतियोगितावच्छेदकं घटत्वमिति चेन्न कम्बुग्रीवादिमत्त्वोपलक्षिताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य घटत्वे सत्त्वादिति। न च तथाप्यतिप्रसङ्गभयेन कम्बुग्रीवादिविशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य घटत्वादावस्वीकारेण तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायैवातिव्याप्तिवारणसम्भवान्नेदं युक्तमिति वाच्यम्। उपलक्षितस्थले उपलक्षिताभावस्य विशिष्टसाध्यतावच्छेदकस्थले विशिष्टाभावस्य घटकत्वादिति। अन्यथा गुणकर्मान्यत्वोपलक्षितसत्तासाध्यकजातिमत्त्वादिहेतावव्याप्तिः गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वात् जन्यतासम्बन्धेन कम्बुग्रीवादिविशिष्टसाध्यताभिप्रायेणेदं तथा च जन्यतासम्बन्धेन विभिन्नकालीनवस्तुन आधाराधेयभावाभ्युपगमात्तादृशसम्बन्धेन कम्बुग्रीवादिविशिष्टाभावस्य कम्बुग्रीवानाशक्षणावच्छेदेन भूतलादावप्यसत्त्वाद्यथाश्रुतमेव सम्यगिति कश्चित्॥ ४॥

न च कम्बुग्रीवादिमत्त्वं कम्बुग्रीवाव्यक्तिरेव सा च प्रत्येकं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदिकैवेति कुतोऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। परम्परया संस्थानगतकम्बुग्रीवात्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वादिति जगदीशः। अथात्र लक्षणे साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतदितराभयानवच्छिन्नत्वस्यावच्छेदकतायां निवेशनेन तत्तत्कम्बुग्रीवादिविशिष्टाभावस्य लक्षणाघटकत्वेपि तत्त्वोपलक्षितकम्बुग्रीवादिमदभावमादायातिव्याप्तिवारणं सम्भवति। न च तत्त्वोपलक्षितकम्बुग्रीवादिमदभावप्रतियोगितावच्छेदकं घटानिष्ठं तद्व्यक्तित्वमेव लाघवादिति वाच्यम्। जगदीशमते तत्तत्कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्यैव स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वादिति। न च कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्यावयवद्वयसंयोगरूपत्वे स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वापेक्षया साक्षात्सम्बन्धेन तद्व्यक्तित्वस्यैवावच्छेदकत्वं युक्तमिति वाच्यम्। तद्व्यक्तित्वस्य तद्घटतादात्म्यविशिष्टसमवायेन घटत्वाद्यात्मकतया तादृशसम्बन्धेन घटादिनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वस्यावच्छेदकत्वस्वीकारेपि लाघवानवकाशादिति॥ ५॥

घ्राणग्राह्यगुणत्वं घ्राणग्राह्यत्वे सति गुणत्वाव्यापकीभूतजातिमत्त्वं तेन गन्धत्वस्य लघोः सामनैयत्यें तात्पर्यमिति कश्चिदिति जगदीशः। अत्र घ्राणग्राह्यत्वं गुणत्वाव्यापकजातौ विशेषणं बोध्यम्। अत्र घ्राणग्राह्यगुणत्वाव्यापकजातिमत्त्वं तादृशजात्यधिकरणत्वम्। तच्च तादृशजातेर्भेदेऽपि एकमेव साध्यतावच्छेदकं तस्य नानात्वे तु सर्वस्यैव साध्यतावच्छेदकस्य साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति। परे तु विशिष्टसाध्यतावच्छेदकस्थले साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकं साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकं तदवच्छिन्नविशिष्टसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यभिप्रायेणेदं तथा च साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकीभूतस्य घ्राणग्राह्यत्वविशिष्टगुणत्वाव्यापकजातित्वस्य साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वेनातिव्याप्तिरित्याहुः॥ ६॥

तथाविधाभावीयप्रतियोगितासामान्यशून्यत्वमप्रसिद्धं सर्वस्यैव वस्तुनस्तादृशयावत्त्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितासत्त्वादत उक्तं यत्किञ्चिदिति। समनियताभावयोरैक्यानुपगमाच्च घटादिसामान्याभावस्यैव घटादिनिरूपितसंयोगसम्बन्धेन प्रमेयसामान्याभावतया पुनर्नाप्रसिद्धिरिति जगदीशः। ननु कथमिदं युक्तं समनियताभावयोरैक्यानुपगमादिति समवायेन वन्ह्यभावमादायाव्याप्तिवारणार्थं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां निवेश्यं तथा सति साध्यतावच्छेदकेन शुद्धसंयोगेनावच्छिन्नं यद्घटनिष्ठप्रतियोगित्वं तत्प्रतियोगितासामान्यशून्यत्वस्य प्रसिद्धत्वात्। घटादिनिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नं यत् प्रतियोगित्वं तस्य पुनः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहात्। अत्र केचित् यत्र संयोगेन द्रव्यस्य साध्यता प्रमेयत्वादिकञ्च हेतुस्तत्रातिव्याप्तिः संयोगेन द्रव्याभावस्य संयोगेन प्रमेयसामान्याभावस्य चैक्यात् साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेनावच्छिन्नं यत् प्रमेयनिष्ठं प्रतियोगित्वं तत्सामान्यशून्यत्वाप्रसिद्ध्या ईदृशाभावस्य लक्षणाघटकत्वेन साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन घटाभावस्यैव सौलभ्यात् तत्प्रतियोगितासामान्यशून्यावृत्तिभिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति तस्मान्न प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमपहाय तत्सम्बन्धावच्छिन्न-

प्रतियोगिताकत्वमभावे विवक्षणीयम् तथा च द्रव्यवान् प्रमेयत्वादित्यादावप्रसिद्धिनिबन्धनैव नातिव्याप्तिः। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य घटाद्यभावस्यापि घटादिनिरूपितसंयोगेन प्रमेयसामान्याभावतया तादृशप्रतियोगितासामान्यशून्यत्वाप्रसिद्ध्याअसम्भववारणायोक्तं तदित्याहुः । तन्मन्दम् । समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्यशून्यत्वाप्रसिद्ध्याऽभावान्तरप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तिभिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वेन समवायेन प्रमेयसाध्यकवाच्यत्वादिहेतावतिव्याप्तिवारणाय यद्धर्म्मव्यापकतावच्छेदकं तादृशप्रतियोगित्वं तद्धर्म एव पारिभाषिकावच्छेदक इति वक्ष्यमाणविवक्षणेन तत्रातिव्याप्तिवारणसम्भवे तद्वारणाय तत्प्रयाशस्यानुचितत्वादिति । अन्ये तु तद्वह्नीयसंयोगेन वह्नेः साध्यतायां तद्धूमादिहेतावव्याप्तिस्तादृशसंयोगेन घटाभावस्य तादृशसम्बन्धेन यावत्त्वावच्छिन्नाभावस्य चैकत्वेन तदीययावत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वाभावस्याप्रसिद्धेरित्याहुः । नवीनाः साध्यतावच्छेकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टहेत्वधिकरणवृत्तित्वोपलक्षिततदभावप्रतियोगितासामान्यशून्यावृत्तित्वस्य विवक्षणीयत्वात् । जगदीशमतेऽवच्छेदककोट्यन्तर्गतोपलक्षणस्यावच्छेदकत्वास्वीकारेण तद्घटकीभूतप्रतियोगित्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य उपलक्षणीभूतसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं विरहात् प्रतियोगितायान्तन्निवेशमपेक्ष्याभावांशे तन्निवेशस्य लघुत्वादिति प्राहुः । वस्तुतस्तु संयोगेन घटाभावस्य संयोगेन घटघटान्यप्रमेयोभयाभावतया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्यशून्यत्वाप्रसिद्धेरित्यत्रैव तात्पर्यमिति ॥ ७ ॥

यत्तु साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनैव तदभावो ग्राह्य इति तत्तुच्छम् । धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्त्यापत्तेः । लघुतया वह्निमन्निष्ठतादृशप्रमाविशेष्याभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्य धूमत्वादेः स्वरूपसम्बन्धेनाभाववति धूम एव तादृशप्रमाविशेष्यत्वस्य वृत्तेरिति जगदीशः । नन्वत्र विषयितया रूपत्वविशिष्टाभावमादाय रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिसम्भवे तामपहाय कथमतिव्याप्तिर्जगदीशेन दत्तेति । न च साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्ना या अवच्छेदकता तदाश्रयानतिरिक्तवृत्ति-

त्वं वाच्यम् वह्नित्वानिरूपितसमवायसम्बन्धेन वह्नित्वविशिष्टस्य साध्यतायां धूमादिहेतौ साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेः । न च साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकानिष्ठत्वैतदुभयाभावविशिष्टावच्छेदकताश्रयानतिरिक्तवृत्तित्वं बोध्यम् । तथा च विषयितया रूपत्ववदभावप्रतियोगितावच्छेदकतायान्तादृशोभयोः सत्त्वात्तादृशाभावमादाय नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । एवं सति विषयितया गुणत्वविशिष्टाभावमादायाव्याप्तेः गुणत्वनिष्ठावच्छेदकतायां तादृशोभयाभावसत्त्वादिति । मैवं साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसमानाधिकरणनिष्ठत्वोभयाभावस्यावच्छेदकतायां विवक्षितत्वात्। साध्यतावच्छेदकसमानाधिकरणत्वं साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन बोध्यम्॥८॥

ननु तथापि धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेः अयोगोलकावृत्त्यभावमादायैव वारणसम्भवात् मैवं तादात्म्येन धूमविशिष्टस्य संयोगसम्बन्धेन साध्यतायां वन्ह्यादिहेतावतिव्याप्त्यापत्तेर्लघुतया तादात्म्येन धूमविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकस्य धूमत्वस्यायोगोलकावृत्तित्वस्यापि साध्यतावच्छेदकताघटकतादात्म्यसम्बन्धेनाभाववति धूम एव साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन धूमस्य वृत्तेः तत्रावृत्ति यद्धूमत्वादिकं तद्भिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादित्यभिप्रायो जगदीशसम्मत इत्यवधेयम् ॥ ९ ॥

प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् स्वसमानवृत्तिकश्चावच्छेदकं ग्राह्यमिति शिरोमणिः । प्रतियोगितावच्छेदकश्च विशिष्योपादेयमिति जगदीशः । प्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तत्तदभाववदवृत्तिभिन्नत्वं साध्यतावच्छेदके विवक्षितमिति समुदितार्थः । नन्वेवमपि महानसीयवन्ह्यभावप्रतियोगितावच्छेदकं यन्महानसीयवह्नित्वं तदन्तःपातिवह्नित्वाभाववदवृत्तित्वस्य वह्नित्वे सत्त्वेन वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः । न चैवं साध्यतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिता विशेषणीया इति वाच्यम् । गुरुधर्मसाध्यतावच्छेदकस्थले उभयावच्छिन्नत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्त्यापत्तेः । मैवम् स्वेतरानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताया विशेषणीयत्वादिति

तथा च महानसीयवन्ह्यभावीयप्रतियोगितायाः स्वेतरावच्छिन्नत्वान्न स्वपदं प्रतियोगितावच्छेदकपरम् । अत एव वह्निघटोभयादिकं परित्यज्य वह्निघटवृत्तिद्वित्वतार्णातार्णदहनवृत्तिद्वित्वावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिरिति यदुक्तं तदपि सङ्गच्छते । न चैवं वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिस्तादृशोभयाभावप्रतियोगितायां स्वेतरावच्छिन्नत्वादिति वाच्यम् व्यभिचारिस्थलान्यत्वविशिष्टाभावमादाय सर्वत्र व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणसम्भवात् । न च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकस्य वह्निधूमोभयत्वसमानवृत्तिकत्वाभावेन तादृशोभयत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावेनातिव्याप्तितादवस्थ्यादिति वाच्यम् । स्वसमानवृत्तिकत्वपदेन स्वपर्याप्त्यनवच्छेदकीभूतव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नपर्याप्तिकत्वस्य विवक्षितत्वादिति । तदभाववद्वृत्तितायां च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकाभावव्याप्यधर्मावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितत्वं वाच्यम् तेन वह्निधूमोभयत्वस्यायोगोलकीयवह्निवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः ॥ १० ॥

अथ प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमेव पारिभाषिकावच्छेदकत्वमिति कल्पे समवायेन तार्णातार्णोभयत्वविशिष्टस्य संयोगसम्बन्धेन साध्यतायां धूमादिहेतावव्याप्तिः पर्याप्तिसम्बन्धेन तादृशोभयत्वविशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकतादृशोभयत्वस्य साध्यतावच्छेदकसमानवृत्तिकत्वेन तदभाववद्वृत्तित्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वेन साध्यतावच्छेदकस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वादिति । अत्र केचित् पर्याप्तिसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतास्थल एव तार्णातार्णवृत्तिद्वित्वावच्छिन्नाभावमादाय दोषमभिदधानस्य दीधितिकारस्य साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिवेशे तात्पर्यं तथा च साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेऽवच्छेदकत्वाभावेन पर्याप्तिसम्बन्धेनोभयत्वविशिष्टाभावमादाय न दोषः । ननु तादात्म्यसम्बन्धेन धूमविशिष्टस्य संयोगेन साध्यतायां वन्ह्यादावतिव्याप्तिरिति तत्र हेतुसमानाधिकरणधूमविशिष्टाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं लाघवाद्धूमत्वमेव इति तादृशाभावस्य लक्षणाघटकत्वेनान्यविधाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वाभिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति । न च तादृशाभावाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथा सति तादृशसाध्यकसद्धेतावव्या-

प्त्यापत्तेः। यदि च तादात्म्येन तद्व्यक्तिविशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तद्व्यक्तावेव प्रसिद्धं तद्व्यक्तित्वस्य तद्व्यक्तितादात्म्यविशिष्टसमवायस्वरूपतया तस्यावच्छेदकत्वकल्पने लाघवानवकाशादिति विभाव्यते तदा पूर्वोक्तसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति चेन्न साध्यतावच्छेदकताघटकसंसर्गातिरिक्तसाध्यतावच्छेदकप्रतियोगिकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकत्वस्य हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां निवेशान्न पूर्वोक्तस्थलेऽव्याप्तिरिति। अन्यत्सर्वं स्वयमूहनीयम्। परे तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वीयस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगिताश्रयाधिकरणत्वाभाववद्धेत्वधिकरणवृत्त्यभावीयं येन केनापि सम्बन्धेनावच्छिन्नं प्रतियोगित्वमिति मते तदभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावान्न लक्षणघटकता इति ध्येयम्। एवरीत्यैव हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं स्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेन यद्धर्मव्यापकमित्यादिकमत्यपि कल्पः परिष्कार्य इति॥ १०॥

ननु प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमिति लक्षणे द्रव्यत्वपृथिवीत्वोभयवान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिः। तथाहि द्रव्यत्वसमानाधिकरणतादृशोभयाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकं पृथिवीतरासमवेतत्वं न तु तादृशोभयत्वं गौरवात् तस्य च साध्यतावच्छेदकसमानवृत्तिकत्वाभावेन पारिभाषिकावच्छेदकाभिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति चेन्न प्रतियोगित्वन्यूनवृत्तिधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात्। न चैतदप्रामाणिकं सिद्धान्तलक्षणे यो यदीयपङ्क्तिव्याख्याने भट्टाचार्येण स्वयमेव लिखितत्वादिति। तथा च तादृशाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमेव तस्य समानवृत्तिकत्वं विद्यत एव साध्यतावच्छेदकस्येति नातिव्याप्तिरिति भावः॥ ११॥

ननु प्रमेयस्य संयोगेन साध्यतायां भावत्वादिहेतावतिव्याप्तिवारणाय तादृशप्रतियोगितावच्छेदकं यदन्यूनवृत्ति तत्त्वमित्यर्थः कुतो जगदीशेन। तन्मते यत्राभाववतः संयोगेन साध्यता वाच्यत्वादिहेतुस्तत्रातिव्याप्तिस्तथाहि संयोगेन तादृशसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं द्रव्यत्वमेव लाघवात्। तथा च तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वस्य साध्यतावच्छेदकीभूताभावव्यापकत्वाभावादिति

परिभाषिकावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभिन्नत्वस्य
साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति चेन्न भावाभावसाधारणाभावत्वं
यद्खण्डोपाधि तस्य हेतुमन्निष्ठतादृशसाध्याभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वात्तस्य च साध्यतावच्छेदकीभूताभावव्यापकत्वात् ।
एवं साध्यतावच्छेदकाभावव्यापकीभूतप्रमेयत्वस्य तादृशाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वं स्वयमेव स्वीकृतमतो नातिव्याप्तिरिति ॥ १२ ॥

व्यासज्यवृत्तित्वतदन्यत्वान्यतररूपेण समानवृत्तिकत्वोक्तौ वह्नि-
त्ववारणसम्भवे स्वपर्य्याप्तीत्यादिपर्यन्तानुधावनस्य प्रयोजनमाह त्रि-
त्वादिकमिति जगदीशः। ननु व्यासज्यवृत्तित्वमेकत्वानवच्छिन्नपर्या-
प्तिकत्वं तथा च वह्निधूमोभयवान् धूमादित्यादौ वह्निधूमघटवृत्तित्रि-
त्वावच्छिन्नाभावमादाय नाव्याप्तिस्तादृशत्रित्वनिष्ठं यदेकत्वानव-
च्छिन्नपर्याप्तिकत्वं तदन्यत्वस्य च तादृशोभयत्वेऽसत्त्वेन तत्
समानवृत्तिकत्वविरहादितिचेन्न व्यासज्यवृत्तित्वमत्र एकत्वावच्छि-
न्नपर्याप्तिकान्यत्वमवश्यं वक्तव्यम् अन्यथा वह्निधूमोभयाभावप्र-
तियोगितावच्छेदकवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्त्यापत्तेः। तादृशप्रतियो
गितावच्छेदकत्वापेक्षया लाघवात्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाव-
च्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं धूमत्ववह्नित्वोभयत्वं तादृशाव-
च्छेदकत्वस्य व्यासज्यवृत्तितया तदभावस्य वह्नित्वधूमत्वोभयत्वाव-
च्छिन्नाभावसामनैयत्येनानतिप्रसक्तत्वात्। तथा च एकत्वावच्छिन्न-
पर्याप्तिकान्यत्वरूपव्यासज्यवृत्तित्वस्य वह्निघटधूमैतत्त्रित्व वह्निधूमो-
भयत्वोभयसाधारणमेकमेवेतिउक्ताव्याप्तिः सुदृढैवेति ध्येयम् ॥

यद्वा महानसीयवन्ह्यभावप्रतियागितावच्छेदकवान् वह्नेरित्यत्राति-
व्याप्तिः साध्याभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तादृशावच्छेदक-
त्वापेक्षया लाघवाद् वह्नित्वमहानसीयत्वोभयत्वे कल्पनात् तद्वारणाय
एकत्वावच्छिन्नपर्याप्तिकान्यत्वं वाच्यम्। वस्तुतस्तु वह्निधूमान्यतरा-
नुयोगिकसमवायेन वह्निधूमघटवृत्तित्रित्वविशिष्टस्य साध्यतायां व्य-
भिचारिण्यतिव्याप्तिस्तादृशत्रित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वं वह्निधूमोभयत्वे लाघवात् कल्पनीयं तस्य च प्रागुक्तत्रित्वसमान-
वृत्तिकत्वविरहादित्यभिप्रायेणैव पूर्वकल्पं परित्यज्य एतत्कल्पानु-
सरणं तथा चात्र एकत्वावच्छिन्नपर्याप्तिकान्यत्वं व्यासज्यवृत्तित्वं
वाच्यम् एतदतिव्याप्तिवारणायेति ध्येयम् ॥ १३ ॥

इदं तु चिन्त्यते। नञ्द्वयप्रवेशमपेक्ष्य लाघवेन हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावत्तत्प्रत्येकातिरिक्तवृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकविशेषणमिति जगदीशः। नन्वत्र वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिर्हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत्तार्णातार्णोभयत्वं प्रतियोगितावच्छेदकताघटकपर्याप्तिसम्बन्धेन तदभाववति घटादौ साध्यतावच्छेदकताघटकसमवायेन वह्नित्वस्यावृत्तेः। न च स्वसमानवृत्तिकत्वेनावच्छेदकं विशेषणीयमिति। स्वपदं साध्यतावच्छेदकपरं तार्णातार्णोभयत्वस्य वह्नित्वसमानवृत्तिकत्वाभावादेव नाव्याप्तिरिति वाच्यम् तथाप्येतद्रूपवान् एतद्रसादित्यादौ स्वसमानवृत्तिकहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकाप्रसिद्ध्या अव्याप्तेः। न च तत्र पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टं एतद्रूपत्वमेव तादृशावच्छेदकत्वेन प्रसिद्धमिति वाच्यं तदवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्याभावादिति चेन्न नञ्द्वयप्रवेशकल्पेपि स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वसम्बन्धेन सत्ताद्रव्यत्वोभयत्वविशिष्टस्य समवायेन साध्यतायां पृथिवीत्वादिहेतावतिव्याप्तिः तत्र साध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं लाघवात् द्रव्यत्वमेव तस्य च साध्यतावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकत्वात् अन्यस्यापि हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य साध्यतावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकत्वाभावादतस्तद्वारणाय स्वपर्याप्त्यनवच्छेदकीभूतव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नपर्याप्तिकत्वेन हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं विशेषणीयं तथा चैतत्कल्पेपि तन्निवेशादेव वह्निमान् धूमादित्यादौ तादृशाद्वित्वावच्छिन्नाभावमादाय नाव्याप्तिरिति ध्येयम्। यद्वा तदवच्छेदकातिरिक्तवृत्तित्वपदेन तदवच्छिन्नाधिकरणताशून्यवृत्तिस्वावच्छिन्नाधिकरणताकत्वस्य विवक्षितत्वान्न दोष इति। केचित्तु स्वपर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयाभाववत्त्वं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकं विवक्षितमतो न कुत्रापि दोष इति। यत्तु हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावत् स्वपर्याप्त्यवच्छेदकत्वसम्बन्धेन तत्प्रत्येकाभाववति स्वपर्याप्त्यवच्छेदकत्वसम्बन्धेन वृत्तित्वस्य विवक्षितत्वादिति। तथा च वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिरिति तत्तुच्छम्। समवायेन तार्णातार्णदहनवृत्तिद्वित्वविशिष्टस्य संयोगेन साध्यतायां धूमादिहेतावव्याप्तिश्च पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वि-

त्वविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्वस्य स्वपर्याप्त्यवच्छेद-
कत्वसम्बन्धावच्छिन्नाभाववति साध्यतावच्छेदकस्यावृत्तेः । न च
साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वं निवेशनीयं
विशेषरूपेण संसर्गतानभ्युपगमादेव वह्नित्वनिरूपितसमवायेन वह्नि-
त्वविशिष्टस्य संयोगेन साध्यतायां धूमादिहेतौ नाव्याप्तिरिति वाच्यं
तादात्म्येन वह्निविशिष्टस्य साध्यतायां धूमादिहेतावव्याप्तिः । ता-
दात्म्येन घटादिविशिष्टाभावीयप्रतियोगिताया घटत्वादिना अव-
च्छेद्यतया तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभावस्याप्रसिद्धत्वा-
त् । न च साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धा-
वच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसमानाधिकरणनिष्ठत्वोभयाभावनिवे-
शान्नैष दोष इति वाच्यम् । सामानाधिकरण्यं तु साध्यतावच्छेदक-
ताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन वा नाद्यः ।
रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ विषयितया वाच्यत्वविशिष्टाभावमादा-
याव्याप्तेः । न द्वितीयः तादात्म्येन धूमविशिष्टस्य साध्यतायां व्यभिचा-
रिण्यतिव्याप्तेः । वस्तुतस्तु हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूत-
तार्णातार्णदहनवृत्तिद्वित्वस्याभाववति प्रत्येकवह्नौ वह्नित्वस्य वृत्ते-
र्वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिविरहेण स्वसमानवृत्तिकत्वं नोपा-
देयमिति । न चैवं वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरिति वा-
च्यम् । साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतधूम-
त्वस्याभाववति वह्नौ साध्यतावच्छेदकीभूतद्वित्वस्यावृत्त्यातिव्या-
प्तिविरहादिति ॥ १४ ॥

प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वकल्पेपि तार्णातार्णदहन-
वृत्तिद्वित्वावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिरतस्तद्वारणाय स्वसमानवृ-
त्तिकत्वं निवेशितं जगदीशेन । अत्रेयमाशङ्का पूर्वकल्पे एव स्व-
पर्याप्त्यनवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नयत्किञ्चि-
दभावीयप्रतियोगितात्वावच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वनिवेशेनैव तद्दोष-
वारणसम्भवे कृतमेतत्कल्पानुसरणेनेतिचेन्न धूमवान् वह्नेरि-
त्यादावतिव्याप्तिवारणाय यत्किञ्चिदभावीयप्रतियोगितात्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकाभावो निवेशितः । तत्र स्वपर्याप्त्यवच्छेदकी-
भूतधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नत्वस्योपलक्षणविधयापि निवे-
शे प्रतियोग्यंशे उपलक्षणस्य उपलक्षणविधया अवच्छेदकत्व-

स्वीकृततया गौरवात्। परकल्पे च साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत् तत्तदभाववदवृत्तित्वमित्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकाभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ साधनसमानाधिकरणाभावादेरनिवेशादेव लाघवमिति प्राहुः। कश्चित्तु प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वे वह्निसामान्याभावीयप्रतियोगित्वमेव तार्णातार्णोभयत्वावच्छिन्नं तथा च वह्नित्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकं यद्वह्नित्वं तदवच्छिन्ना या तादृशाभावीयप्रतियोगिता तत्सामान्यशून्यावृत्तित्वस्य वह्नित्वे सत्त्वेन वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तितादवस्थ्यमतः परकल्पानुसरणमिति। तन्मन्दम्। प्रतियोगित्वं प्रतियोग्यभावोभयस्वरूपं प्रतियोगिमात्रस्वरूपत्वे तु सामान्याभावीयविशेषाभावीयप्रतियोगित्वयोरैक्यापत्तेरित्यादिग्रन्थे प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वखण्डनादिति ध्येयम्॥ १५॥

तदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वमिति शिरोमणिः। हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वमिति समुदितार्थः। अत्र यद्धर्मवैशिष्ट्यं साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन बोध्यमित्युक्ते पुरुषनिष्ठसंयोगसम्बन्धेन दण्डविशिष्टस्य साध्यत्वे महाकालत्वादिहेतावव्याप्तिरिति जगदीशः। ननु संयोगेन दण्डविशिष्टस्य साध्यत्वेऽप्यव्याप्तिसङ्गतिः कथं पुरुषनिष्ठपर्यन्तानुसरणमिति चेन्न महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टजातिमत्त्वान् धूमादित्यत्रातिव्याप्तिवारणार्थं तदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्धयद्रूपावच्छिन्नाधिकरणताविशिष्टसामान्यकत्वमिति लक्षणमीदृशं वक्तव्यं तथा च महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टजात्यवच्छिन्नाभाववति पर्वतादौ महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टजातेर्जात्यनतिरिक्ततया तद्धर्मविशिष्टस्य सम्बद्धत्वेपि न क्षतिरिति महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टजातित्वावच्छिन्नाधिकरणताविशिष्टमहानसीयवह्नेरसत्त्वात्। तथा च संयोगेन दण्डविशिष्टस्य साध्यतायां महाकालत्वादिहेतौ हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतगगनत्वावच्छिन्नाभाववति संयोगेन गगनवृत्तित्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्नाधिकरणताविशिष्टगगणस्यासत्त्वेन तद्धर्मभिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वान्नाव्याप्तिरत उक्तं पुरुषनिष्ठे-

ति। तथा च पुरुषनिष्ठसंयोगेन गगनवृत्तित्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्नाधिकरणताविशिष्टस्याप्रसिद्ध्या अव्याप्तिर्दृढैवेति ॥ १६ ॥

प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन स्ववैशिष्ट्याभिधाने धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिर्हेतुमन्निष्ठधूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं लाघवाद्धूमत्वं तदवच्छिन्नाभाववति प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसमवायसम्बन्धेन धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्ववैशिष्ट्यस्याप्रसिद्ध्या तस्याः सुदृढत्वादिति जगदीशः। न च विषयित्वादिसम्बन्धेन वह्नित्वविशिष्टस्याभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादौ सर्वत्रासम्भवसम्भवे कथमतिव्याप्तिर्दत्ता जगदीशेनेति वाच्यं साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धातिरिक्तत्वसाध्यतावच्छेदकप्रतियोगिकत्वोभयाभाववत् प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन स्ववैशिष्ट्याभिधानादिति ध्येयम्। प्रतियोगितावच्छेदकताघटकयत्सम्बन्धेन यद्धर्मविशिष्टसामान्यमसम्बद्धं तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताभिन्नसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षणान्न दोष इत्यपि कश्चित् ॥ १७ ॥

ननु हेत्वधिकरणायोगोलकासंयुक्तत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकताघटकविशेषणताविशेषसम्बन्धेन धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य वैशिष्ट्यस्य प्रसिद्धतया तादृशव्यभिचारिस्थलावृत्त्यभावमादाय एव नातिव्याप्तिस्तत् कथमुक्तं जगदीशेनेति चेन्न तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकताघटको योऽभावीयस्वरूपसम्बन्धस्तेन सम्बन्धेन धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य वैशिष्ट्यस्याप्रसिद्ध्या एतादृशाभावमादाय नातिव्याप्तिवारणसम्भव इति प्राचामाशयः। केचित्तु अयोगोलकावृत्त्यभावमादायात्रातिव्याप्तिवारणसम्भवेऽपि तादात्म्येन धूमविशिष्टस्य संयोगेन साध्यतायां वन्ह्यादिहेतावतिव्याप्तिः। तत्र धूमापेक्षया लघुत्वेन हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धूमत्वं तदवच्छिन्नाभाववति धूमारम्भकपरमाणौ प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसमवायसम्बन्धेन धूमविशिष्टस्य परमाण्वन्तरस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन सम्बद्धतया धूमस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वविरहादिति। नन्वेवमपि साध्यत्वप्रतियोगित्वान्यतराच्छेदकताघटकसम्बन्धेन

यद्धर्मवैशिष्ट्याभिधानादुक्तदोषवारणसम्भवेपि तादात्म्येन धूमवतः संयोगेन साध्यतायां द्रव्यत्वादावतिव्याप्तिस्तत्र धूमापेक्षया लघुत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकं यद्धूमत्वं तदवच्छिन्नाभाववति धूमारम्भकपरमाणौ प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसमवायेन धूमविशिष्टस्य परमाण्वन्तरस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन सम्बद्धत्वादिति कथमुक्तं जगदीशेन अयोगोलकावृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकताघटकविशेषणताविशेषसम्बन्धेन धूमस्य वैशिष्ट्याप्रसिद्ध्या तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभाववति तादात्म्येन धूमविशिष्टस्यासम्बद्धतया तादृशाभावमादायैव धूमस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वसिद्धेरिति चेन्न तादात्म्येन घटाभावविशिष्टस्य विशेषणताविशेषेण साध्यत्वे वाच्यत्वादिहेतावतिव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकताघटकाविशेषणताविशेषेण घटाभावविशिष्टस्य साध्यताघटकसम्बन्धेन सम्बद्धतया पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावात्तस्येति ॥ १८ ॥

नन्वत्र कल्पे कालिकेन घटत्वविशिष्टस्य कालिकेन साध्यतायां महाकालत्वादिहेतौ हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्गगनत्वं तदवच्छिन्नाभाववति महाकालादावन्यतरकालिकेन गगनत्वविशिष्टं यज्जन्यं तस्य साध्यतावच्छेदककालिकेन सम्बन्धत्वात् पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिः स्यात् तत् कथं तत्परित्यज्यातिव्याप्तिरितिमिवम्। अत्र तादात्म्यसम्बन्धेन गगनविशिष्टाभावमादायैव हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्गगनं तदवच्छिन्नाभाववति अन्यतरसम्बन्धेन गगनविशिष्टगगनस्य कालिकसम्बन्धेनासम्बद्धतया पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिवारणसम्भवात् ॥ १९ ॥

ननु तथापि विषयितया घटत्वविशिष्टज्ञानस्य कालिकेन साध्यत्वे महाकालत्वहेतौ हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्गगनत्वं तदवच्छिन्नाभाववति विषयितया गगनत्वविशिष्टज्ञानस्य कालिकेन सम्बद्धतया पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिः स्यात् तत् कथं परित्यज्यत इति चेन्न साध्यतावच्छेदकप्रतियोगिकसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धः प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धः एतदन्यतरसम्बन्धेनैव यद्धर्मवैशिष्ट्यस्योक्तत्वादिति। तथा च हे-

तुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद् गगनत्वं साध्यतावच्छेदक-
प्रतियोगिकसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन तस्य वैशिष्ट्याप्र-
सिद्ध्या तादृशान्यतरसम्बन्धेन गगनत्वविशिष्टस्यासम्बद्धत्वेन ग-
गनत्वस्यैव पारिभाषिकावच्छेदकत्वप्रसिद्धेरिति ध्येयम् ॥ २० ॥

यद्यत्सम्बन्धेन यद्धर्मविशिष्टसामान्यं निरुक्तधर्मावच्छिन्ना-
भाववति साध्यताघटकसम्बन्धेनासम्बद्धं तत्तत्सम्बन्धेन तादृशध-
र्मावच्छिन्नविशेष्यताभिन्नं यत् साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धा-
वच्छिन्नविशेष्यत्वं तदवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य विव-
क्षितत्वान्न कोपि दोष इति जगदीशः । अत्र तादृशविषयताभिन्न-
विषयतावच्छेदकत्वाविवक्षणेनैव तादृशदोषवारणसम्भवे विशेष्य-
ताभिन्नपर्यन्तानुधावनं व्यर्थमिति चेन्न व्याप्यधर्मघटितस्य लक्ष-
णत्वसम्भवे व्यापकधर्मघटितलक्षणस्य सम्प्रदायविरोधेनान्याय्य-
त्वादिति। न च तथापि तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतत्तन्निष्ठावच्छेदकता-
भिन्नावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षणेनैव तादृशदोषवा-
रणसम्भवे विशेष्यतापर्यन्तानुधावनं व्यर्थमिति वाच्यम् । विषयि-
तावच्छेदकतासाधारणावच्छेदकतात्वस्यैकस्यास्वीकारेण तत्तदव-
च्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वनिवेशे महागौरवादिति ॥ २१ ॥

केचित्तु तादात्म्यसाध्यताघटकान्यतरसम्बन्धेन यद्धर्मविशि-
ष्टसम्बन्धिनिष्ठतादृशान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो योऽभा-
वस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वमितिपर्य्यवसितोर्थ इति जग-
दीशः । तथा च घटवान् महाकालत्वादित्यादौ हेतुमन्निष्ठाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकं यद्गगनत्वं तस्य तादात्म्यसाध्यताघटकान्य-
तरसम्बन्धेन यद्गगनत्वविशिष्टस्य सम्बन्धि तन्निष्ठस्तादृशान्यतर-
सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो घटाद्यभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वादितिलक्षणसमन्वयः । अथात्र साध्यताघटकसम्बन्धेन य-
द्धर्मविशिष्टसम्बन्धित्वोक्तौ कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादौ
पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरित्यतोन्यतरत्वादिकमुक्तम् ।
न च तादात्म्येन यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठः तादात्म्यसाध्यताघटका-
न्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो योऽभावस्तत्प्रतियोगितान-
वच्छेदकतत्कत्वाविवक्षणेनैव सामञ्जस्ये अन्यतरसम्बन्धानुसर-
णमनतिप्रयोजनकमिति वाच्यम् । सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्या-

प्तेः साधनवन्निष्ठद्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्तात्वं तस्य तादात्म्येन सत्तात्वविशिष्टसम्बन्धिनि प्रतियोगिव्यधिकरणो घटाभाव एव न तु तादृशविशिष्टसत्ताभावः तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन सत्तात्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वादिति । यदि च तद्विवक्षणेऽपि तत्राव्याप्तिस्तदवस्थैवेति । साधनसमानाधिकरणघटान्यत्वविशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटान्यत्वस्य तादृशान्यतरसम्बन्धेन सत्तात्वविशिष्टसम्बन्धिनि घटे सत्त्वे वा तादृशान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो न घटान्यत्वविशिष्टाभावः । तादात्म्यसम्बन्धेन घटान्यत्वविशिष्टघटस्यैव सम्बन्धत्वात् तादृशान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्यान्यविधाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति विभाव्यते तदा द्रव्यं गगनत्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय तदिति। तदुपादाने गगनान्यत्वविशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकगगनान्यत्वस्य गगनस्य गगनान्यत्वविशिष्टत्वाभावेन तादृशान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्य द्रव्यत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठगगनान्यत्वविशिष्टाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन द्रव्यत्वत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावान्नाव्याप्तिरिति ॥

अथ तादात्म्यसाध्यताघटकान्यतरसम्बन्धेन यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठतादात्म्येन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वाविवक्षणेनैव सामञ्जस्ये प्रतियोगिव्यधिकरणत्वदले ऽन्यतरसम्बन्धनिवेशो व्यर्थ इति चेन्न धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेः साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकधूमत्वस्य तादृशान्यतरसम्बन्धेन धूमत्वविशिष्टस्य सम्बन्धिनि पर्वतादौ वर्तमानस्य तादात्म्येन प्रतियोगिव्यधिकरणधूमाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन पारिभाषिकावच्छेदकाभिन्नत्वस्य धूमत्वादौ सत्त्वादिति। यदि च व्यभिचारिस्थलावृत्तित्वविशिष्टस्य पर्वतादेः पर्वतादौ तादात्म्येन सम्बन्धतया तादृशान्यतरसम्बन्धेन धूमत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य व्यभिचारिस्थलावृत्तित्वे सत्त्वेन व्यभिचारिस्थलावृत्त्यभावमादायैव तत्र नातिव्याप्तिरिति विभाव्यते तदा रूपत्ववान् रूपघटान्यतरत्वादित्यादावतिव्याप्तिः रूपत्ववत्त्वविशिष्टसम्बन्धिनि रूपे रूपत्ववत्त्वविशिष्टस्य घटावृत्तित्ववि-

शिष्टस्य च तादात्म्येनासम्बन्धतया तादात्म्यसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणतन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदके रूपत्वत्वे घटावृत्तित्वे च सत्वादिति। यद्यप्यत्रापि तद्रूपान्यत्वविशिष्टाभावमादाय नातिव्याप्तिरिति विभाव्यते तदा गगनत्वत्वविशिष्टस्य स्वरूपसम्बन्धेन गगनावृत्तेर्वा विशेषणतया साध्यत्वे गगनगगनत्वान्यतरत्वादिहेतावतिव्याप्तिवारणाय तदिति ध्येयम्। केचित्तु तादात्म्यमात्रेण यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धित्वोक्तौ वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिस्तादात्म्येन उभयवैशिष्ट्याप्रसिद्ध्या यद्धर्मपदेन वह्निधूमोभयत्वस्य धर्तुमशक्यत्वात्। तादात्म्यमात्रेण प्रतियोगिवैयधिकरण्योक्तौ कालिकविषयितान्यतरसम्बन्धेन घटस्य साध्यतायां महाकालत्वादिहेतावव्याप्तिः पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धेरित्याहुः॥

न च तादात्म्येन यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठतादात्म्येन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वमिति विवक्षणेनैव सामञ्जस्ये उभयदिश्यपि साध्यताघटकसम्बन्धप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यम्। सत्तावान् गगनत्वादित्यादौ घटवृत्तित्वविशिष्टसत्ताभावमादायाव्याप्त्यापत्तेरिति ध्येयम्॥ २१॥

धूमगगनाभावान्यतरस्य संयोगेन साध्यतायां वह्न्यादिहेतावतिव्याप्तिस्तादृशान्यतरत्वापेक्षया लघुत्वेन धूमत्वस्यैव हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति जगदीशः। नन्वत्र हेतुसमानाधिकरणान्यतरभेदप्रतियोगितावच्छेदकान्यतरत्वे तादृशान्यतरसम्बन्धेनान्यतरत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्यान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनान्यतरत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरिति। न चान्यतरत्वं भेदप्रतियोगितावच्छेदकमेव न भवति लघुतया धूमत्वस्यैव तथात्वादिति वाच्यम् गगनाभावेऽन्यतरभेदस्य प्रत्ययप्रसङ्गात्। न चान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वायोगोलकानुयोगिकत्वएतदुभयत्वापेक्षया धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वायोगोलकानुयोगिकत्वैतदुभयत्वस्य लघुत्वात्तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वघटितोभयत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या अन्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया लक्षणाघटकत्वेनातिव्याप्तिः सुदृढैवेति वाच्यम् गगनाभावप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धस्य धूमत्वा-

वच्छिन्नप्रतियोगिकत्वघटितोभयाभाववतः अन्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वघटितोभयत्वावच्छिन्नाभावासत्त्वात् । लघुनोऽपि धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वघटितोभयत्वस्य अन्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वघटितोभयत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति चेन्न धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वप्रमेयत्वैतदन्यतरविशिष्टस्य धूमप्रतियोगिकसंयोगेन साध्यतायां वह्न्यादिहेतावतिव्याप्तितादवस्थ्यात् तादृशान्यतरविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकं लाघवात् धूमत्वमेव तादृशान्यतरविशिष्टस्य भेदाप्रसिद्ध्यानतिप्रसक्तत्वात् । न चैवं सति अन्यतरत्वस्याखण्डस्येतिग्रन्थविरोध इति वाच्यम् तेनान्यतरत्वस्याभावात्मकतयाभावस्य स्वरूपतोवच्छेदकत्वस्याविष्कृतत्वात् तथा च गगनाभावमादायैवात्र नातिव्याप्तिरिति भावः । केचित्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकधर्मे ऽन्यतरसम्बन्धेन यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वाच्यम् अन्यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ धर्मान्तरावच्छिन्नाभावप्रतियोगिकत्वघटितोभयत्वमादायातिव्याप्तिः। एवं सति लाघवात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव यादृशयादृशत्वेन लक्षणे निवेशनीयतया धूमगगनाभावान्यतरसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्त्यभिधानमपि सङ्गच्छते अन्यतरभेदप्रतियोगिताया लक्षणाघटकत्वात् ॥

ननु तथाप्ययोगोलके संयोगेनावृत्तेः संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादायैव नाति व्याप्तिः । तथाहि हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकायोगोलकावृत्तित्वस्य तादात्म्यसाध्यताघटकान्यतरसम्बन्धेन यद्धर्मविशिष्टस्य सम्बन्धिनो ये धूमगगनाभावपर्वतादयः तन्निष्ठान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो नाऽयोगोलकावृत्त्यभावः अयोगोलकावृत्तिरूपतत्प्रतियोगिनो धूमगगनाभावपर्वतादिषु अन्यतरसम्बन्धेन सम्बन्धित्वात् किन्त्वयोगोलकसंयुक्तगगनाद्यभाव एव तादृशप्रतियोगिव्यधिकरणः तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । तद्धर्मभिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति । मैवम् । वह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वतान्यत्व-

विशिष्टाभावमादायाव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकातिरिक्ताभावानवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितायां निवेशनीयतया अयोगोलकावृत्त्यभावस्य लक्षणाघटकतया अभावान्तरस्य लक्षणघटकतयातिव्याप्तिसङ्गतिरिति । परे तु धूमप्रतियोगिकसम्बन्धेन तादृशान्यतरसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरित्यत्रैव तात्पर्यात् इति । केचित्तु समवेतगगनाभावान्यतरस्य समवायेन साध्यत्वे व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात्। तत्र सामान्याद्यवृत्तित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य लाघवेन समवेतत्व एव कल्पनात् ॥ २२ ॥

तादात्म्यसाध्यताघटकान्यतरसम्बन्धेन यः स्वविशिष्टसम्बन्धीतन्निष्ठो यस्तदन्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणोऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वमिति लक्षणे रूपवान् घटत्वादित्यादौ रूपत्वद्रव्यान्यतराभावमादायाव्याप्तिर्दत्ता जगदीशेन । तन्न सङ्गच्छते वह्निमान् धूमादित्यादिप्रसिद्धस्थले विशेषणतासंयोगसम्बन्धावच्छिन्नसम्बन्धित्वघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तत्पर्वतान्यत्वविशिष्टाभावमादायाव्याप्तिसम्भवे तत्त्यागे सन्दर्भविरोधादिति चेन्न साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकातिरिक्ताभावानवच्छिन्नत्वेन विशेषणीयत्वादिति ॥

न च तथापि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन गगनत्वविशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नाभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । तादृशान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्य विशेषणतासंयोगघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन गगनत्वविशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साधनवन्निष्ठाभावीयतादृशप्रतियोगितावच्छेदके सत्त्वेन वह्नित्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावादिति प्राहुः । केचित्तु एकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वविशिष्टस्य विषयित्वातिरिक्तसम्बन्धेनाधिकरणत्वं न स्वीक्रियते इति मतेनेदम् । न च यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनि इत्यत्र तादात्म्यसम्बन्धेन सम्बन्ध्यप्रसिद्ध्या गुणान्यत्वविशिष्टसत्तात्वस्य तादात्म्येन सत्तात्वविशिष्टसम्बन्धिनि सत्तादौ वर्तमानस्य तादृशान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणगुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन सत्तात्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावेन साध्यताघटकसम्बन्धनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । गगनाभावत्ववान् त-

द्यक्तित्वादित्यत्राव्याप्तेः साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव-च्छेदकस्य गगनाभावत्वत्वस्य तादात्म्यसम्बन्धेन साध्यता-वच्छेदकीभूतगगनाभावत्वत्वावच्छिन्नसम्बन्धिनि गगनाभावत्वे व-र्तमानस्यान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगि-तानवच्छेदकत्वेन गगनाभावत्वत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वात् । अन्यतरसम्बन्धेन सम्बन्धित्वोपादाने च तादृशान्यतरसम्बन्धेन गगनाभावत्वत्वविशिष्टसम्बन्धिनि गगनाभावे अन्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणगगनाभावत्वत्वावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगिताव-च्छेदकत्वस्य साधनवन्निष्ठाभावीयतादृशप्रतियोगितावच्छेदके स-त्त्वेन साध्यतावच्छेदके पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावान्नाव्याप्ति-रिति । एवं विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः विशि-ष्टसत्तात्वविशिष्टस्य तादात्म्येन सम्बन्धित्वाप्रसिद्ध्या यद्धर्मपदेन विशिष्टसत्तात्वस्य धर्तुमशक्यत्वेन धर्मान्तरस्यैव धर्तव्यतया तद्भिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादित्याहुः । तन्न समीचीनं भाति सर्वत्रासम्भवापत्तेः घटादिवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नस्य तादृ-शान्यतरसम्बन्धेन सम्बन्धित्वाप्रसिद्ध्या तादृशान्यतरसम्बन्धेन व-ह्नित्वविशिष्टसम्बन्धिनि पर्वतादौ तादृशान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगि-व्यधिकरणाभावान्तरप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साधनसमानाधि-करणाभावप्रतियोगितावच्छेदके घटादिवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वेसत्त्वा-दिति ॥ २३ ॥

रूपवान् घटत्वादित्यादौ रूपत्वद्रव्यान्यतराभावमादायाव्याप्तिं दत्त्वा केचित्त्वित्यादिकल्पं परित्यक्तं जगदीशेन ॥ ० ॥

न च तादृशान्यतरीययत्सम्बन्धेन यः स्वविशिष्टसम्बन्धी तन्नि-ष्ठतादृशान्यतरीयतत्सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो यो ऽभावस्त-त्प्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वविवक्षणादेव नाव्याप्तिरिति वाच्य-म् । सत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताभावमादायाव्याप्तेः । ता-दृशान्यतरीयतादात्म्यसम्बन्धेन सत्तात्वविशिष्टसम्बन्धिनि सत्ता-दौ तादात्म्येन प्रतियोगिव्यधिकरणो न विशिष्टसत्ताभावः अपि तु घटाद्यभाव एव तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साधनसमानाधि-करणविशिष्टसत्ताभावप्रतियोगितावच्छेदके सत्त्वेन सत्तात्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वादिति । न च तादृशयद्यत्सम्बन्धेन

यो यो यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धी तत्तत्सम्बन्धेन तत्तन्निष्ठप्रति-योगिव्यधिकरणाभाव इत्युक्तौ समवायेन गुणे तदभावस्य प्रति-योगिव्यधिकरणतया नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । हेतुमन्निष्ठाभावप्रति-योगितावच्छेदकगगनत्वस्य तादृशयद्यत्सम्बन्धेन सम्बन्धित्वाप्र-सिद्ध्या घटत्वविशिष्टसम्बन्धी यो यस्तत्तन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणा-भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादसमानकालीनतत्तद्व्यक्तित्वे तत्तद-च्छेदकत्वात् कालो घटवान् महाकालत्वादित्यत्राव्याप्तेः । यदि चात्र स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धिताविशिष्टान्या या ऽन्यतरस-म्बन्धावच्छिन्ना यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिता तद्धन्निष्ठाभावप्रतियोगितान-वच्छेदकतत्कत्वमित्युक्तौ नैष दोष इति विभाव्यते तदा घटान्यत्व-विशिष्टप्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिः । साध्याभावप्रति-योगितावच्छेदकं लाघवात् घटभेदत्वमेव तथा च गगनाभावादि-निष्ठा या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नसम्ब-न्धिता तस्या निरूक्तसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसम्ब-न्धिताविशिष्टान्यत्वात् । तद्धन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकमेव घट-भेदत्वमतो यद्धर्मपदेन साध्यतावच्छेदकस्य धर्तुमशक्यत्वादिति-ध्येयम् । सामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वस्यैक्यमते तत्तद्यत्त्य-भावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिश्चेति विभावनीयम् ॥२४॥

न च तथापि कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिवारणा-यावृत्तिनिरूपिततादात्म्यसाध्यताघटकान्यतरसम्बन्धेन यः स्वविशि-ष्टसम्बन्धी तन्निष्ठो यस्तादृशान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो-ऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वविवक्षणान्नोक्तस्थले ऽव्या-प्तिरिति वाच्यम् । शब्दवान् गगनत्वादित्यादौ शब्दत्वगगनान्यत-राभावमादायाव्याप्तेस्तादृशान्यतरघटिततादृशावच्छेदकभेदकूटस्य साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदके सत्त्वात् एवं संयोगेन द्र-व्यसाध्यकद्रव्यत्वादिहेतौ आत्मान्यत्वविशिष्टद्रव्याभावमादायाव्या-प्तेश्च ॥ २५ ॥

हेतुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धि-निष्ठाभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकीभूततत्तद्धर्मावच्छेद्यत्वसाध्यता-वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिक-

रण्यं व्याप्तिरित्यत्र यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यम्। अन्यथा वह्निर्मन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां धूमत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतगोत्वत्वाद्यवच्छिन्नत्वसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वात् धूमवान् वह्नेरित्यादौ अतिव्याप्त्यापत्तेः। न च गोत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वमप्रसिद्धमितिवाच्यम्। गोत्वभेदीयप्रतियोगितायां तत्सौलभ्यादिति। अत एव प्रमेयधूमत्वमुपेक्षितं तदवच्छिन्नत्वस्य भेदीयप्रतियोगितायामप्यभावात्। यदि च गोत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वसंयोगसम्बन्धावच्छेद्यत्वोभयाभावाप्रसिद्धैव नातिव्याप्तिः। गवेतरासमवेतत्वाद्यवच्छिन्नत्वमात्रघटिततादृशोभयत्वस्य लघुत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति विभाव्यते तदा वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणाय सम्बन्धित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन निवेशनीयमिति जगदीशेनोक्तम्॥०॥

अत्रेदं चिन्त्यते संयोगसम्बन्धावच्छिन्नगोत्वाभावीयप्रतियोगितायां गोत्वत्वावच्छिन्नत्वघटितोभयाभावसत्त्वात्तत्र गवेतरासमवेतत्वाद्यवच्छेद्यत्वघटितोभयाभावासत्त्वात् कथं गवेतरासमवेतत्वावच्छेद्यत्वघटितोभयत्वस्यातिप्रसङ्गाद्यनापादकत्वं न च गवेतरासमवेतत्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य तादृशप्रतियोगितायां सत्त्वात् तादृशोभयत्वमेवातिप्रसङ्गाद्यनापादकमित्यत्रैव तात्पर्यमिति वाच्यम् तथा सति गवेतरासमवेतत्वपर्यन्तानुधावनवैयर्थ्यापत्तेः। भेदत्वनिरूपकत्वसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयत्वस्यैव लाघवेन तथात्वौचित्यात्। अथ संयोगसम्बन्धेन गोत्वाभावप्रतियोगितायां गवेतरासमवेतत्वमवच्छेदकं न भूतले गोत्वं नास्तीतिप्रतीतिसत्त्वात् तत्र गवेतरासमवेतं नास्तीत्यप्रत्ययात् गवेतरासमवेतत्वमात्रस्यातिप्रसङ्गाद्यापादकत्वात् किन्तु समवेतत्वे सति गवेतरासमवेतत्वं तथा च गवेतरासमवेतत्वावच्छिन्नत्वरूपगवेतरासमवेतत्वमात्रावच्छिन्नत्वघटितोभयत्वस्य लघुत्वाभावात् अत्र वदन्ति॥

संयोगेन गोत्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकं गोसमवेतत्वं न तु समवेतत्वे सति गवेतरासमवेतत्वं तथा च गवेतरासमवेतत्वावच्छिन्नत्वघटितोभयत्वमतिप्रसङ्गाद्यनापादकमेवेति नासङ्गतिः। न च संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगवेतरासमवेताभावीयप्रतियोगितायां गोत्वत्वाव-

च्छेद्यत्वघटितोभयाभावसत्त्वेन तत्र च गवेतरासमवेतत्वावच्छेद्यत्वघटितोभयाभावासत्त्वादतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । संयोगेन गवेतरासमवेताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य लाघवेन द्रव्यत्व एव कल्पनात् । न च गवेतरासमवेतत्वं यदि गोत्वाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तर्हि अनवच्छेदकपदेन तदुपादाय तदवच्छिन्नत्वघटितोभयाभावस्य सत्त्वात् अतिव्याप्तिरिति कथमप्रसिद्धिरित्युक्तमिति वाच्यम् । अनवच्छेदकयद्धर्म इत्यस्यैव विवक्षणीयत्वादन्यथा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धानिवेशेऽपि धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः । धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां वह्नित्वरूपानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वाभावात् । तथा च गोत्वत्वस्याप्यनवच्छेदकत्वात् तद्घटितोभयत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेरिति अतोऽव्याप्तिपर्यन्तानुधावनमिति कश्चित् । तन्न साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वनिवेशेऽपि यद्धर्मावच्छिन्नत्वघटितोभयाभावकूटनिवेशे वह्निमान् धूमादित्यादौ संयोगसम्बन्धेन यद्वह्नित्वविशिष्टसम्बन्धि तन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य गोत्वत्वादावपि सत्त्वात् तदवच्छेद्यत्वघटितोभयाभावासत्त्वात् पुनरव्याप्त्यापत्तेरतः सामान्याभावनिवेशो युक्तस्तदा कथमप्रसिद्धिदानसङ्गतिः नैवम् इत्यस्वरसादेव यदि चेत्यस्योक्तत्वात् । अन्ये तु गोत्वभेदप्रतियोगित्वनिष्ठं यद्गोत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वं संयोगसम्बन्धावच्छेद्यत्वं चैतदुभयत्वस्यैवातिप्रसङ्गाद्यनापादकस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमित्याहुः ॥ २६ ॥

गवेतरासमवेतत्वनिष्ठसामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वसंयोगावच्छेद्यत्वोभयत्वस्य गवेतरासमवेतत्वनिष्ठसामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितसकलगोसमवेतत्वनिष्ठावच्छेदकताकत्वसंयोगसम्बन्धावच्छेद्यत्वोभयत्वापेक्षया लघुत्वादतिप्रसङ्गाद्यनापादकत्वाच्च । तादृशोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमित्यपि वदन्ति ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचिता अवच्छेदकत्वनिरुक्तिपञ्जिका समाप्ता ।

केचित्तु(१) कल्पस्यानुगमस्य परिस्कारे तद्घटान्यत्वविशिष्टप्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः साध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य लाघवेन तद्घटभेदत्व एव कल्पनात् साध्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिवेशेन साध्यभेदस्यापि धर्तुमशक्यत्वादिति केचिद्वदन्ति । तन्न विषयतया तद्घटान्यत्वविशिष्टप्रमेयमित्याकारकयत्किञ्चिज्जन्यज्ञानविशिष्टतद्घटान्यत्वविशिष्टप्रमेयाभावमादायैवातिव्याप्तिवारणसम्भवात् तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यान्यत्र कल्पनासम्भवात् तदभावस्याव्याप्यवृत्तित्वात् न च निखिलविषयतया अवच्छेदकत्वकल्पनामपेक्ष्य तद्घटभेदनिष्ठविषयतया तज्ज्ञानव्यक्तेरेवावच्छेदकत्वं लाघवेन कल्पनीयमिति वाच्यम् । एवमपि विषयतया भिन्नकालीनतद्घटभेदमात्रविषयकजन्यज्ञानतद्घटभेदभिन्नमात्रविषयकयत्किञ्चिज्जन्यज्ञानैतदन्यतरविशिष्टतद्घटान्यत्वविशिष्टप्रमेयाभावमादायैवातिव्याप्तिवारणसम्भवात् । तद्घटभेदविषयकज्ञानासत्त्वदशायां तदन्यवाच्यत्वादिविषयकज्ञानदशायां च पटादौ तादृशान्यतरविशिष्टो नास्तीति प्रतीत्यनुदयेन तद्घटभेदमात्रविषयकज्ञानस्य उक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । एवं तद्घटभेदमात्रविषयकज्ञानदशायां तदन्यवाच्यत्वादिविषयकज्ञानसत्त्वदशायाञ्च पटादौ तादृशप्रतीत्यनुदयेन तद्घटभेदभिन्नविषयकज्ञानमात्रस्यापि तादृशावच्छेदकत्वस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । न च संसारस्यानादितया सर्वदैव कस्यचिज्ज्ञानोत्पादेन तादृशान्यतरकालीनतद्घटभेदमात्रविषयकज्ञानस्यैव तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं कल्पनीयमिति वाच्यम् । तादृशान्यतरकालीनतद्घटभेदमात्रविषयकज्ञानस्य तदपेक्षया गुरुत्वात् । तद्घटभेदविषयकतत्पुरुषीयैतदन्यतरज्ञानविशिष्टतद्घटान्यत्वविशिष्टप्रमेयाभावमादाय तथाप्यतिव्याप्तिवारणसम्भवात् । तत्पुरुषीयज्ञानविशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यान्यत्र कल्पयितुमशक्यत्वादिति निपुणतरं विभावनीयमिति ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचिता अवच्छेदकत्वनिरुक्तिजागदीशीपत्रिका समाप्ता(२) ॥

---

(१) श्रीप्रसन्नचन्द्रतर्कपञ्चाननैरस्मत्परमगुरुभिः कृता टीप्पणीयम् ।

(२) द्वितीयपुस्तके ऽत्र अत प्रकरणसमाप्तिर्वर्तते ।

अथ विशेषव्याप्तिजागदीश्याः कालीशङ्करी-
क्रोडपत्रम् ।

प्रतियोगिव्यधिकरणस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिना साध्येन सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति मूलोक्तलक्षणम् । अथात्र नानाव्यक्तिरूपादिसाध्यकैकव्यक्तिपृथिवीत्वादिहेतावव्याप्तिरिति शिरोमणिः । अथ द्रव्यं पृथिवीत्वादित्याद्येकव्यक्तिसाध्यके ऽव्याप्तिविरहान्नानाव्यक्तीति । जातित्वेन शब्दत्वेन वा नानाव्यक्तेः साध्यत्वे ऽव्याप्त्यभावाद्रूपादीत्युक्तमिति जगदीशः । तन्न सङ्गच्छते शब्दत्वने साध्यतास्थले गगनत्वादिहेतोरेव सद्धेतुतया तस्य पृथिवीत्वादिहेत्वनन्तर्भावादेव धर्तुमशक्यत्वात् । न चादिपदेन गगनत्वहेतुसंग्रहान्नासङ्गतिरिति वाच्यम् तथा सति रूपवान् तद्रसादित्यत्र तद्रसहेतोरादिपदग्राह्यत्वापत्त्याऽसङ्गतिभयेन नानाधिकरणैकव्यक्तिहेतोरेव पृथिवीत्वपदस्वरसेन शब्दत्वादिति चेन्न स्ववृत्तिशब्दत्ववत्त्वसम्बन्धेन शब्दसाध्यकस्थले आदिपदग्राह्यनानाधिकरणप्रत्यासन्नैकव्यक्तिशब्दत्वादिहेतोः सङ्ग्रहान्नासङ्गतिरिति ध्येयम् । वस्तुतः शब्दत्वेन साध्यतायामित्यस्य शक्तिसम्बन्धेन साध्यतायामित्यर्थः । तत्र पृथिवीत्वहेतोरपि सद्धेतुत्वात् पृथिव्यादिशब्दानां हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावान्नासङ्गतिरिति मन्तव्यम् । ननूक्तमिदं नानाव्यक्तिरूपादिसाध्यकत्वं न तावत् स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वानुयोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टसाध्यतावच्छेदककत्वं जातिसाध्यकस्थलेपि तत् सत्त्वात् अपि तु स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वानुयोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टं यत्तदवृत्तित्वे सति स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वानुयोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टसाध्यतावच्छेदककत्वमिति फलितार्थः । अत्र वृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन द्वितीयन्तु साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन बोध्यमिति ।

उक्तजातिसाध्यकस्य तु उभयसम्बन्धेन भेदवत्सत्तादिवृत्तिसाध्यतावच्छेदककत्वान्नासङ्गतिः । न च सत्तान्यजा-

त्तिमान् सत्त्वादित्यादावव्याप्त्यप्रदर्शनेन न्यूनता स्यादिति वाच्यम् । सकलस्थले ऽव्याप्त्यप्रदर्शनेन मूलन्यूनताया अकिञ्चित्करत्वाद-न्यथा संख्यान्यगुणवान् गुणावृत्तिजातिमत्त्वादित्यादिनानाव्यक्तिहे-तुके ऽव्याप्त्यप्रदर्शनेन एकव्यक्तिहेतुके ऽव्याप्तिवादिनो दीधितिका-रस्य तथापत्तेरिति । नानाव्यक्तिरूपादिसाध्यकरसादिहेतावव्या-प्तिविरहेण हेतौ एकव्यक्तीत्युक्तम् । एकव्यक्तितद्रसादिहेतावव्या-प्तिविरहेण पृथिवीत्वादीत्युक्तम् एकव्यक्तिपृथिवीत्वादिहेतुकत्वं तु नानाधिकरणवृत्तितावच्छेदकैकव्यक्तिमात्रवृत्तिहेतुतावच्छेदक-त्वम् । तच्च स्वप्रतियोगिवृत्तितावच्छेदकत्वस्वानुयोगिवृत्तिता-वच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन भेदवत्त्वे सति स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वा-नुयोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टान्यहेतुतावच्छेदकवत्त्वमि-ति । सम्बन्धघटकीभूतप्रथमवृत्तित्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन बो-ध्यम् । द्वितीयं तु हेतुतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनेति केचित् । परं तु हेतुमन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकावृत्तिसाध्यतावच्छेदककस-द्धेतुत्वमेव नानाव्यक्तिरूपादिसाध्यकैकव्यक्तिपृथिवीत्वहेतुकत्वमिति समुदितार्थः । यद्धेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोग्यवृत्तिसा-ध्यतावच्छेदककत्वमिति अवच्छेदकत्वं प्रतियोगित्वञ्च वैशिष्ट्यव्या-सज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नमित्याहुः । नन्वेवं वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्ति-धर्मावच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाभावमादाय साध्यस्य हेतुम-न्निष्ठाभावप्रतियोगित्वादसम्भव एव वक्तुमुचितः । न च तद्रूपवान् तद्रसादित्यादौ तद्रूपैतद्रूपोभयाभावस्य हेतुसामानाधिकरण्येपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणाप्रसिद्ध्या लक्षणाघटकतया-ऽव्याप्तिविरहान्नासम्भव इति वाच्यम् । रूपघटोभयाभावस्य लक्ष-णघटकत्वसम्भवात् तत्र प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरण-त्वस्य कपाले एव प्रसिद्ध्या न प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-न्नाधिकरणाप्रसिद्धिरिति चेन्न वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छि-न्नसाध्यकस्थले प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यं न त्वविशिष्टसाध्यकस्थले तत्र यथाश्रुतमेव प्रतियोगिवैयधिकर-ण्यं निवेश्यम् । तथा च रूपघटोभयाभावस्य प्रतियोगिवैयधि-करण्यविरहान्न तदभावमादायाव्याप्तिरिति । न चाविशिष्टसाध्य-कस्थलीयलक्षणस्य विशिष्टसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणा-

र्थमवश्यं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यं निवेशनीयमिति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वीयस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणत्वाभावस्य हेत्वधिकरणे विवक्षणीयत्वादिति। वस्तुतस्तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यपदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वस्वप्रतियोग्यधिकरणत्वोभयाभावविशिष्टहेत्वधिकरणवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वान्न कोपि दोष इति ध्येयम्। परे तु तादात्म्यसम्बन्धेन तद्रूपादेः साध्यत्वे तद्व्यक्तित्वादिहेतौ लक्षणगमनान्नासम्भवः प्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो न विशिष्टाभाव उभयाभावश्च प्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन तादृशविशिष्टाभावोभयाभावप्रतियोगिनः सम्बन्धित्वस्य हेतुमति सत्त्वादिति। अथ तथापि तदग्रहस्य व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयलक्षणाभिप्रायेण जगदीशेनोक्ततया तत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवेशात् तत्स्थलीयलक्षणस्यासम्भवतादवस्थ्यमिति वाच्यम् वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ लक्षणगमनात् वाच्यत्वगगनत्वोभयं नास्तीति प्रतीतेः गगनत्वाद्यभावविषयकत्वेनोपपत्तौ अतिरिक्ततादृशोभयाभावे मानाभावात्। न चैवमपसिद्धान्त इति वाच्यम् घटपटोभयं नास्तीति प्रतीतेरभावद्वयविषयकत्वस्यानुभवविरुद्धत्वेनातिरिक्तोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकैकाभावविषयकत्वस्वीकारेपि वाच्यत्वगगनत्वोभयं नास्तीति प्रतीतेः प्रकारीभूतगगनत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयकत्वेनोपपत्तौ युक्त्यन्तरविरहेणातिरिक्ताभावविषयकत्वास्वीकारात्। एतदेव ननु घटपटौ न स्तः वह्निह्रदौ न स्त इत्यादिप्रतीतेरधिकरणभेदेन नानाभावविषयकत्वमनुभवविरुद्धमेकाभावविषयकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् तादृशानुभवापलापेनातिरिक्ताभावस्याप्रसिद्ध्यापत्तेरित्यादिना मथुरानाथेनाग्रे व्यक्तीकृतम्। न चैवं सति सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिदानासङ्गतिः सत्तागुणत्वोभयं नास्तीति प्रतीतेः गुणत्वाभावविषयकत्वेनोपपत्तौ तादृशोभयाभावे मानाभावादिति वाच्यम् सत्ताधिकरणतावान् द्रव्यत्वादित्यादौ सत्ताधिकरणत्वघटान्यत्वोभयाभावमादायाव्याप्तिदानस्यैव तद्ग्रन्थतात्पर्यादिति ध्येयम्॥ १॥

अथाप्रतियोगित्वं प्रतियोगित्वाभावः स च येन रूपेण तद्रूपावच्छिन्नव्याप्यत्वं हेताविति शिरोमणिना यदुक्तं तत्र तेनैव शङ्कित-

म् । अथ प्रमेयधूमत्वं गौरवेन न सामानाधिकरण्यप्रतियोगिताव-
च्छेदकं विवक्षितं चात्र तथेत्यादिना ॥ ० ॥

अथेति तथा च साधननिष्ठसामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेद-
कयद्धर्मावच्छेदेन हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावस्तद्धर्मावलीढ-
सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः। अत्र साधननिष्ठसामानाधिकरण्य-
निरूपकताया अवच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वविशिष्टस्वरूपसम्ब-
न्धरूपं स्वरूपसम्बन्धमात्रं वेति जगदीशः ॥

ननु साधननिष्ठसामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकयद्धर्माव-
च्छेदेन हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावस्तद्धर्मावच्छिन्नसामाना-
धिकरण्यस्य व्याप्तित्वे गौरवं द्विधा सामानाधिकरण्यप्रवेशात् तद-
पेक्षया लाघवात् तादृशप्रतियोगित्वाभावावच्छेदकसाध्यतावच्छेद-
कानिष्ठतादृशावच्छेदकताकनिरूपकताकाधिकरणतावद्वृत्तित्वस्यैव
व्याप्तित्वकथनमुचितमिति चेन्न व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वस्वीकारे
समवायेन गगनस्य एवं प्रमेयधूमस्य च घटत्वव्यापकत्वापत्तेः स-
मवायेन गगनस्याधिकरणाप्रसिद्ध्या समवायेन प्रतियोगिव्यधिक-
रणाभावान्तरप्रतियोगित्वाभावावच्छेदकत्वस्य गगनत्वे सत्त्वात् ।
अस्माकं तु साधननिष्ठसामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकत्वस्य
गगनत्वेऽसत्त्वात् न तल्लक्षणातिव्याप्तिरिति । अथ भवन्मतेऽपि
साधननिष्ठपदं व्यर्थं सामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकत्वविव-
क्षणादेव व्यापकत्वलक्षणातिव्याप्तिवारणसम्भवादिति । न चास-
मानाधिकरणधूमकवह्निव्यक्तिवृत्तितया वह्नित्वमपि नावच्छेदक-
मित्युत्तरदीधितिसङ्गमनार्थमेव तदिति वाच्यम् प्रयोजनान्तराविर-
हेण केवलं तत्सङ्गमनार्थं तादृशविशेषणस्य वैयर्थ्यादिति ध्येयम् ।
यत्तु विषयितासम्बन्धेन प्रमेयधूमस्य साध्यतायां घटत्वादिविरुद्ध-
हेतौ व्यापकत्वलक्षणस्यातिव्याप्तिः । विषयित्वादेर्वृत्त्यनियामक-
तया तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रति-
योगित्वाभावावच्छेदकत्वस्य विषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नसामानाधि-
करण्यनिरूपकतावच्छेदकत्वस्य च प्रमेयधूमत्वे सत्त्वात् अस्माकं तु
तादृशप्रतियोगित्वाभावावच्छेदकत्वेपि साधननिष्ठतादृशसामाना-
धिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति तत्तुच्छम् ।
वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तद्विशेषणदानेपि

तादृशसाध्यकव्यभिचारिणि ज्ञानत्वादिहेतावतिव्याप्तेर्दुरुद्धरत्वात्॥२॥ न च पूर्वलक्षण इवात्रापि साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावावच्छेदकं तद्भिन्नधर्मवता सामानाधिकरण्यमित्युक्तौ निस्तार इति वाच्यम् । तादृशप्रतियोगित्वाभावोऽत्र विशिष्य तत्तत्प्रतियोगित्वाभावकूटत्वेन निवेश्यः अन्यथा गुरोरवच्छेदकत्वं विना दुर्वचत्वापत्तेः । तथा च वह्निमान् धूमादित्यत्रैवाव्याप्तिः धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटत्वादेः स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठपटात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावानवच्छेदकत्वेन पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धेः । घटादौ पटाद्यभावप्रतियोगित्वाभावस्य व्याप्यवृत्तितयाऽवच्छेदकत्वानपेक्षणादिति जगदीशः । अथ सर्वत्रैव लक्षणागमनादसम्भव एव वक्तुमुचितः कथमव्याप्तिरिति चेन्न विषयितासम्बन्धेन पटादिसाध्यकतज्ज्ञानत्वादिहेतौ लक्षणगमनात् विषयितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावस्य प्रतियोगितावच्छेकं यत् प्रमेयत्वं तस्य स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीया यावत्यः प्रतियोगितास्तत्तदभावकूटावच्छेदकत्वेन पारिभाषिकावच्छेदकप्रसिद्धेः प्रमेयत्वस्य तादृशसकलप्रतियोगितासामानाधिकरण्यादिति ध्येयम् । अथात्र कल्पे वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेरसङ्गतिः । तत्पर्वतान्यत्वविशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत् तत्पर्वतान्यत्वं तस्य स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठसाध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावीयप्रतियोगित्वाभावकूटावच्छेदकत्वेन पारिभाषिकावच्छेदकत्वप्रसिद्धेरिति चेन्न तत्पर्वतान्यत्वविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तत्पर्वतान्यत्वमेव न तु तत्पर्वतावृत्तित्वमेवातो वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिसङ्गतिः । न च यादृशपर्वतविशेषवह्न्यादौ तत्पर्वतवृत्तित्वमेव न तु तत्पर्वतावृत्तित्वमतिप्रसङ्गापातादिति वाच्यम् । तादृशस्थले मानाभावात् । केचित्तु तादृशस्थलाभ्युपगमे प्रतियोगिवैयधिकरण्यद्वयाप्रवेशेन लाघवात् प्रतियोगिताद्वयं विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नं दीधितिकारेण विवक्षितं तदभिप्रायेणेदं तथा च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव लक्षणघटकतया स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावप्रतियोगितावच्छेदकतत्पर्वतान्यत्वस्य

यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकता-दृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन ताहशप्रतियोगित्वाभावकूटाव-च्छेदकत्वविरहान्न पारिभाषिकावच्छेदकत्वप्रसिद्धिः । न चैवं सति सर्वत्रैव ताहशपारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्ध्याऽसम्भव एव वक्तु-मुचित इति वाच्यम् । एतन्मते ऽव्याप्तिपदस्याऽसम्भवपरतया त-थैवोक्तत्वादित्याहुस्तच्चिन्त्यम् ॥ ३ ॥

अथ हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धर्मविशिष्टसम्ब-न्धिनिष्ठाभावीययद्धर्मसमानाधिकरणप्रतियोगित्वाभावकूटावच्छेद-कं तद्धर्मभिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्ति-रित्युक्तौ नाव्याप्त्यवकाश इति हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्घटत्वादि तस्य स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयघटत्वसमानाधि-करणप्रतियोगित्वाभावकूटावच्छेदकत्वेन पारिभाषिकावच्छेदकत्वप्र-सिद्धेरिति चेन्न तद्घटवान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तेः। हेतुमन्निष्ठा-भावप्रतियोगितावच्छेदकं यत्तद्घटत्वादिकं तद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठ-प्रतियोगिव्यधिकरणाभावीयतद्घटत्वसमानाधिकरणतत्तद्घटाभा-वीयप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या हेतुमन्निष्ठपटाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत् पटत्वादिकं तस्य पटत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठतत्तत्पटाभा-वीयपटत्वसमानाधिकरणतत्तत्प्रतियोगित्वाभावकूटावच्छेदकत्वेन तस्यैव पारिभाषिकावच्छेदकत्वादिति । न चात्रापि तद्घटत्ववि-शिष्टसम्बन्धिनिष्ठघटपटोभयाभावीयतद्घटत्वसमानाधिकरणप्रति-गित्वाभावावच्छेदकत्वेन तस्यैव पारिभाषिकावच्छेदकत्वान्नाति-व्याप्तिरिति वाच्यम् । तादात्म्येन सम्बन्धेन गगनस्य साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेः । न च प्रतियोगिवैयधिकरण्यद्वयाप्रवेशेन लाघवात् प्रतियोगितायामेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं दीधितिकारेण विवक्षितं तथा च तादात्म्यसम्बन्धेन गगनसाध्यकव्यभिचारिस्थले च साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकगगनत्वस्य पा-रिभाषिकावच्छेदकत्वेनाभिमतं यद्गगनत्वं तत्समानाधिकरण-गगनत्वविविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठगगनघटोभयभेदीयप्रतियोगित्वस्या-भावावच्छेदकत्वेन नातिव्याप्त्यवकाश इति वाच्यम् यथा श्रुतप्रति-योगिव्यधिकरणाभिप्रायेण तस्यैवोक्तत्वादिति । केचित्तु लाघ-वाभिप्रायेण तद्विवक्षणे ऽतिलाघवेन प्रतियोगिताया विशेषणतावि-

शेषावच्छिन्नत्वं तेनैव विवक्षितं तदभिप्रायेणेदम् । तथा च धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यभिचारिस्थलान्यत्वाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं यद्व्यभिचारिस्थलभेदत्वादिकं तस्य धूमत्वसमानाधिकरणधूमत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावीयप्रतियोगित्वाभावानवच्छेदकत्वात् व्याप्यतावच्छेदकत्वानङ्गीकारात् । न च स्वरूपसम्बन्धेन व्यभिचारिस्थलावृत्त्यभावमादाय धूमत्वस्यैव पारिभाषिकावच्छेदकत्वप्रसिद्धिरिति वाच्यम् लाघवात् व्यभिचारिस्थलभेदत्वस्यैव व्यभिचारिस्थलावृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वकल्पनादिति ध्येयम् ॥ ० ॥

अत्रेदं चिन्त्यते । हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरणप्रतियोगित्वाभावावच्छेदकं तद्धर्मभिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षणान्न कोऽपि दोषः । उक्तगगनसाध्यकव्यभिचारिणि तत्तद्घटान्यभेदप्रतियोगितावच्छेदकं व्यभिचारिस्थलान्यत्वं तस्य गगनत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयतादृशप्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरणतत्तत्प्रतियोगित्वाभावावच्छेदकत्वेन गगनत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकतया नातिव्याप्तिरिति । विशिष्टार्थस्तु साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयद्धर्मसमानाधिकरणस्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयप्रतियोगित्वाभावकूटावच्छेदकं तद्धर्मवत्त्वमेव पारिभाषिकावच्छेदकत्वमिति ध्येयम् ॥ ० ॥

अथ हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयतत्तत्प्रतियोगिताप्रतियोगिताकाभावावच्छेदकं तद्धर्मभिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षणान्नाव्याप्तिरिति तथा च हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठ भावीयप्रतियोगितात्ववन्निष्ठभेदीयप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्धर्मवत्त्वमेव पारिभाषिकावच्छेदकमिति पर्यवसितार्थः अवच्छेदकत्वं स्वावच्छेद्याभावप्रतियोगित्वसम्बन्धेन बोध्यमिति । धूमवन्निष्ठघटाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्घटत्वादिकं तस्य घटत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठपटाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकपटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वतद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वैतदन्यतराभावावच्छेदकत्वेन

पारिभाषिकावच्छेदकत्वस्य घटत्वादौ प्रसिद्धेरिति । न चैवं रीत्या वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद् घटत्वादिकं तस्य वह्निमन्निष्ठाभावप्रतियोगिताप्रतियोगिकस्य घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितातद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता एतदुभयाभावस्यावच्छेदकत्वेन पारिभाषिकावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति वाच्यम् तादृशोभयाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वेन घटत्वादावचच्छेदकत्वविरहात् । तथाहि घटत्वे तादृशावच्छेदकत्वस्वीकारे तद्घटत्वेऽपि तत् स्वीकरणीयं तुल्यन्यायात् एवं सति तादृशोभयाभावानवच्छेदकाप्रसिद्ध्या स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वलक्षणाव्याप्यवृत्तित्वविरहादिति चेन्न तादृशप्रतियोगित्वाभावविशेषणीभूतयावत्त्वस्य तत्परित्यागेन प्रतियोगिताविशेषणत्वे यथासन्निवेशेन वैयर्थ्यविरहादिति केचित् प्रलपन्ति ॥ ० ॥

अथवानौपाधिकत्वं व्याप्तिः । तच्च यावत् यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यत्तत्प्रतियोगिकात्यन्ताभावसमानाधिकरणं यत् तेन समं सामानाधिकरण्यमिति मूलं साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदका यावन्तो धर्मा यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदका--स्तद्धर्मावलीढसामानाधिकरण्यमित्यर्थः । एतेन सर्वत्र तादृशैर्यावद्भिरवच्छिन्नस्य तादृशावच्छिन्नयावत्प्रतियोगिकस्य चातिप्रसञ्जकाद्यावत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकादतिरिक्तस्याभावस्याप्रसिद्धिः । तादृशावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावानामधिकरणस्यापि प्रायशस्तथा इति शिरोमणिः । अथात्र वाच्यं गगनत्वादित्याद्येकव्यक्तिवृत्तिसाधनस्थले तादृशयावदभाववत्त्वं साधनवत्येव प्रसिद्धमतः प्रायश इत्युक्तमिति जगदीशेनोक्तं तत् कथं सङ्गच्छते तत्रापि तादृशयावदभावान्तर्गतगुणसामान्याभावाभावस्य गुणत्वरूपस्याधिकरणाप्रसिध्याऽव्याप्तिसत्त्वादिति चेन्न अभावाभावस्यातिरिक्तत्वमते तादृशयावदभावान्तर्गतस्य गुणसामान्याभावाभावस्यातिरिक्ततया साधनवत्येव तद्वत्त्वसम्भवादव्याप्तिविरहेण प्रायश इत्युक्तम् । वह्निमान् धूमात् द्रव्यं पृथिवीत्वादिनानाव्यक्तिवृत्तिसाधनके पर्वतावृत्त्यभावस्य चत्वरावृत्त्यभावस्यातिरिक्तत्वेऽपि तादृशाभावकूटाधिकरणाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिर्बोध्या । अथवा भावभिन्नत्वनिवेशाभिप्राये-

णेदं गुणसामान्याभावाभावस्य गुणत्वरूपत्वेन भावभिन्नत्वविरहादिति । वस्तुतस्तु साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाधनसमानाधिकरणा यावन्तोऽभावास्तत्कूटाधिकरणवृत्तिसाध्यसामानाधिकरण्यमित्यभिप्रायेणेदमिति ध्येयम् । वयं तु हेत्वधिकरणावृत्त्यभावानिरूपितत्वेन स्वनिष्ठानुयोगितानिरूपितत्वस्वेतरानिष्ठानुयोगितानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टान्यत्वेन वा हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिताया विशेषणीयत्वान्नोक्ताभावमादायाव्याप्तिरिति समाधानम् ॥ ० ॥

अथ साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावा यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणास्तद्धर्मावलीढसमानाधिकरण्यमित्यर्थः । अभावस्तु भावभिन्नो ग्राह्यः तेनेदं जलं स्नेहवत्त्वादित्यादौ रूपसामान्याभावाभावमादायाव्याप्तिरिति दीधितिकारः । ननु तादृशरीत्या वह्निवान् धूमादित्यव्याप्तिसम्भवे प्रसिद्धस्थलपरित्यागे वीजाभावः । न च साधनसमानाधिकरणाभावे निरवच्छिन्नत्वविशेषणात् पर्वतवृत्तिरूपादेः निरवच्छिन्नत्वाभावेन तदभावस्य धर्तुमशक्यत्वादत्र स्नेहवति जलीयपरमाणौ रूपस्य निरवच्छिन्नत्वसम्भवादतस्तादृशस्थलानुधावनमिति वाच्यम् समवेतसामान्याभावाभावस्य निरवच्छिन्नत्वसम्भवेन तादृशाभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिसम्भवात् । न च तादृशाभावाभावः सत्तास्वरूप एव वाच्यो लाघवादिति वाच्यम् । तावतापि रूपवन्मात्रसमवेताभावाभावमादायाव्याप्तिसम्भवात् । न हि तादृशाभावो द्रव्यत्वस्वरूपः कल्पयितुं शक्यते वाय्वादेरपि तादृशाभावप्रतीत्यापत्तेरिति चेदत्र केचित् । साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकाभावनिवेशात् तत्र नाव्याप्तिरित्यभिप्रायेणेदम् । न च वह्नित्वप्रतियोगिकसमवायेन वह्नित्वविशिष्टस्य साध्यतायां धूमादिहेतौ तादृशसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकहेतुसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरिति वाच्यम् । अत्र च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यानिवेशेन वह्नित्वविशिष्टवह्नेः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य यद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसौलभ्यादिति । न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानिवेशे वह्निमान् धूमादित्यादा-

वह्न्याप्तिः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवन्ह्यभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यापि निरुक्तयावदन्तर्गततया तत्र साध्यसामानाधिकरण्यविरहादिति वाच्यम् प्रतियोगितयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविवक्षणात्। एकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगित्वं तथा च साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगिताकयावदभावे साध्यसामानाधिकरण्यमिति फलितार्थ इत्याहुः। तन्न सङ्गच्छते। सत्ताभावतेजस्त्वाभावैतदन्यतराभावाभावमादाय वक्ष्यमाणाव्याप्तिदानासङ्गतेः। वस्तुतः प्रयासगौरवादेव प्रासिद्धस्थलोपेक्षेति ध्येयम्। न च घटाभावभिन्नमभावत्वादित्यत्र घटाभावभेदाभावस्य तादात्म्येन घटाभावात्मकतया स्वस्वरूपसम्बन्धेन साध्यसामानाधिकरण्यसत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् तत्रापि वृत्तित्वद्वयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशात् तथा च घटाभावभेदाभावस्य तादात्म्येन हेत्वधिकरणीभूतघटाभावनिरूपितवृत्तित्वेपि तेन सम्बन्धेन साध्याधिकरणवृत्तित्वविरहादेव नातिव्याप्तिरिति भावः। अत्रेदं चिन्त्यते साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावत्वव्यापकं यद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणवृत्तित्वं तु स्वप्रतियोगिमत्त्वग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धेन तथा च धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः। कालिकसम्बन्धस्यापि तादृशत्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य धूमाद्यभावे सत्त्वादिति सिद्धान्तस्तु अनुगमपत्रिकायां विवेचनीयः। अथैतत्कल्पे तद्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादावतिव्याप्तिः तद्रूपभेदाभावस्य तद्रूपत्वानतिरिक्ततया भावभिन्नत्वाभावात् साधनसमानाधिकरणस्यान्यविधाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावे यद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसत्त्वादिति चेन्न। तद्रूपवत्त्वप्रकारकयत्किञ्चिज्जन्यज्ञानविषयत्वतद्रूपभेदैतदन्यतराभावस्य भावभिन्नतया साधनसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे यद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावादिति ॥ ० ॥

तेजस्त्वाभावसत्ताभावैतदन्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्वस्य साध-

नसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तदवच्छिन्ना-भावस्य सत्ताभावाद्यात्मकतया तत्र साध्यसामानाधिकरण्याभावेन वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरित्यस्वरसाद्वदन्तीत्युक्तमिति जगदीशः । तन्न सङ्गच्छते तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नाभावाभावत्वं तेजस्त्वाभाव एव स्वीकरणीयम् न तु सत्ताभावेपीति अतिप्रसङ्गाद्यभावात् तादृशाभावे साध्यसामानाधिकरण्यसम्भवात्तमादायाव्याप्तिदानासङ्गतेरिति चेन्न । अभावान्तरमादायैवाव्याप्तेः तथाहि गुणत्वप्रकारकयत्किञ्चिज्जन्यज्ञानविषयत्वगुणभिन्नत्वैतदन्यतराभावः द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावैतदन्यतरत्वावच्छिन्नाभावाभावस्यान्यतरस्वरूपतया साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वाश्रयगुणभिन्नत्वगुणत्वप्रकारकयत्किञ्चित्प्रमाविशेष्यत्वैतदन्यतराभावस्य साध्यसामानाधिकरण्याभावादिति । अथवा रूपभेदरूपमित्याकारकयत्किञ्चिज्जन्यप्रमाविशेष्यत्वैतदन्यतराभावः गुणत्वाभावैतदन्यतराभावाभावस्य एतदन्यतरस्वरूपस्य रूपभेदरूपमित्याकारकयत्किञ्चिज्जन्यज्ञानविषयत्वैतदन्यतराभावस्वरूपतया तत्र साध्यसामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तिसङ्गतिरिति ध्येयम् । केचित्तु अभावाभावत्वं प्रतियोगित्वमितिमतेनेदं तथा चान्यतरात्मकतया तादृशसत्ताभावे साध्यसामानाधिकरण्यासत्त्वादव्याप्तिदानं यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते अन्यथाऽत्यन्ताभावस्य त्रितयप्रतियोगिकत्ववादिनां प्राचां मते प्रागभावध्वंसादिसाधारणरूपसामान्याभावाभावत्वमङ्गीकृत्य यद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेन भावभिन्नत्वं साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूततादृशधर्मावच्छिन्नाभावेन सामानाधिकरण्यमित्यादिनिवेशस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति । न चैवं सति समवेताभावाभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिसम्भवे इदं जलं स्नेहवत्त्वादित्यत्राव्याप्तिदानं सन्दर्भविरुद्धमिति वाच्यम् तादृशस्थलेप्यव्याप्तेरिष्टत्वादत एव समवेताभावाभावमादाय वह्निमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यमित्यादिग्रहणेन भवतापि तत्राव्याप्तिः स्वीकृतेत्याहुः ॥

यत्तु जन्यत्वाभावजलमित्याकारकारकयत्किञ्चिज्जन्यज्ञानविषयत्वाभावैतदन्यतराभावाभावमादायोक्तस्थलेऽव्याप्तिरिति तत्तुच्छम् तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नाभावाभावत्वं जलत्वप्रकारतानिरूपितविशे-

ध्यत्वाभावे कल्पनीयम्। न तु जन्यत्वाभावेपि अतिप्रसङ्गाद्यभावादिति।

साम्प्रदायिकास्तु भावभिन्नत्वपदेन वास्तवात्यन्ताभावो ग्राह्यः। ननु घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यादावतिव्याप्तिरभावप्रतियोगिताकाभावमात्रस्याधिकरणस्वरूपतया घटात्यन्ताभावादिवृत्तेर्घटध्वंसत्वाभावस्य घटात्यन्ताभावस्वरूपस्य घटध्वंसत्वादिरूपसाध्यसामानाधिकरण्यादिति जगदीशः। ननु घटात्यन्ताभावनिष्ठस्य घटध्वंसत्वाभावस्य वास्तवात्यन्ताभावतया साध्यसामानाधिकरण्येपि तादृशरीत्या जन्यत्वाभावनिष्ठस्य घटध्वंसत्वाभावस्य तत्स्वरूपतया तस्यापि यावदन्तर्गतत्वेन साध्यसामानाधिकरण्यासम्भवात् कथमतिव्याप्तिसङ्गतिरिति चेदत्र केचित् जन्यत्वाभावाज्ञानदशायामेव तदुत्थापनसम्भवादन्यथा घटध्वंसत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावादेरुपस्थितिसम्भवात् तादृशग्रन्थानवतारप्रसङ्गादित्याहुः। यत्तु ध्वंसादिनिष्ठजन्यत्वस्य स्वरूपसम्बन्धात्मकस्य घटध्वंसरूपतया तदभावस्याभावप्रतियोगिकत्वेन घटाभावादिरूपाधिकरणस्वरूपतया तस्यापि साध्यसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिसङ्गतिरित्याहुः। तत्तुच्छम् जन्यत्वं नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावात्मकसाध्याभावे साध्यसामानाधिकरण्याभावादिति। न चात्रापि जन्यत्वं नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावस्यापि ध्वंसवृत्तिजन्यत्वप्रतियोगिकतया सोपि घटात्यन्ताभावादिरूपाधिकरणस्वरूप एव तदात्मकसाध्याभावे सामानाधिकरण्यसत्वादतिव्याप्तिसङ्गतिरिति वाच्यम् अभावमात्रप्रतियोगिकाभावमात्रस्यैवाधिकरणस्वरूपत्वं न तु भावाभावोभयप्रतियोगिकस्यापि तथात्वं कल्प्यते अन्यथा घटात्यन्ताभावस्यापि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावप्रतियोगिकतया तस्याप्यधिकरणस्वरूपताप्रसङ्गः न चेष्टापत्तिः अभावमात्रस्यैवाभेदप्रसङ्गात् तत्रापीष्टापत्तौ महानुभवविरोधः। धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटध्वंसत्वत्वावच्छिन्नाभावस्य द्रव्यत्वाभावनिष्ठस्यापि तुल्ययुक्त्या द्रव्यत्वाभावात्मकतया वह्निसामानाधिकरण्याभावेन वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिसम्भवे घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यत्रातिव्याप्तिपर्यन्तानुधावनस्य सन्दर्भविरोधापत्तेरित्यन्तेनाव्याप्तिदानासङ्गतेः। अभावमात्रस्यैवाभावप्रतियोगिकत्वेनाधिकरणस्वरूपतयाऽत्यन्ताभावस्यासिद्धत्वे-

नासम्भवस्यैव सम्भवादिति । वस्तुतस्तु नित्यप्रतियोगिकत्वघट-ध्वंसत्वैतदन्यतरस्य साध्यतायां ध्वंसत्वादिहेतावतिव्याप्तिः जन्यत्वाभावे तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसत्त्वेन तमादायातिव्याप्तिवारणस्यावश्यकत्वात् तस्यैव ग्रहणे तात्पर्यमित्यवधेयम् ॥

नव्यास्तु भावेन भिन्न प्रतियोगिविधया सम्भिन्न भावमात्रप्रतियोगिक इति यावत् तेन स्नेहवत्त्वसमानाधिकरणस्य हिमावृत्त्यभावस्वरूपाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं यद्धिमावृत्तेरभावत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य यावद्धिमावृत्त्यन्तर्गतस्य जलत्वाभावस्य साध्यासमानाधिकरणत्वेपि इदं जलं स्नेहवत्त्वादित्यत्र नाव्याप्तिः हिमावृत्तेरभावत्वस्य भाव इवाभावेऽपि सत्त्वात् तदवच्छिन्नाभावस्य भावमात्रप्रतियोगिकत्वाभावादिति जगदीशः । ननु भावमात्रप्रतियोगिकत्वं न भावेतराप्रतियोगिकत्वं साधनसमानाधिकरणस्य घटाभावस्यापि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावप्रतियोगिकतया भावेतरप्रतियोगिकत्वाल्लक्षणघटकत्वानुपपत्तेः । किन्तु भावमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तथा च घटाभावस्य भावमात्रवृत्तिधर्मघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाल्लक्षणलघटकत्वोपपत्तिरिति । अत्रेयमापत्तिः ननु हिमावृत्तेरभावः यदि हिमत्वस्वरूपः तदा कथमभावेऽपि सत्त्वमित्युक्तम् यद्यतिरिक्तस्तदा कथम्भावे सत्त्वम् उभयथैव हिमावृत्तेरभावत्वस्य भाव इवाभावेपि सत्त्वादित्यादिग्रन्थासङ्गतेः एवं रूपसामान्याभावप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यापि भावमात्रवृत्तिविशेष्यतात्वधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तस्य निखिलरूपस्वरूपस्य जलत्वसामानाधिकरण्यविरहादिदं जलं स्नेहवत्त्वादित्यत्राव्याप्तिः सुदृढैवेति । यदि रूपसामान्याभावप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावो न रूपस्वरूपस्तदा द्रव्यभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य द्रव्यत्वानतिरिक्तत्वादिति ग्रन्थासङ्गतिरिति । मैवं हिमावृत्त्यभावत्वं हिमवृत्तियावत्पदार्थ एव कल्पनीयं तादृशव्यवहारात् तथा च हिमवृत्तिजलत्वाभावप्रतियोगिकत्वेन भावमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावान्न तमादायाव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥

यावत् यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिप्रतियोगिताकात्यन्ताभावासामानाधिकरण्यं यस्य तस्य तदेवानौपाधिकत्वमिति मूलम् । साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-

गिताकात्यन्ताभावत्वव्यापकस्वसामानाधिकरण्यसामान्याभावक-त्वमर्थः केवलान्वयिस्थले चाकाशादिरेव तथा विधोऽभावः प्रसिद्ध इति सम्प्रदाय इति दीधितिकारः । अत एव वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः साध्यव्यापकस्य ह्रदवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्य योऽभावो द्रव्यत्वादिस्तत्र हेतुसामानाधिकरण्यस्यैव सत्त्वादित्यस्वरसः सम्प्रदाय इत्यनेन सूचित इति जगदीशः । अत्रेयमनुपपत्तिः । ह्रदवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावत्वस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वमेव न सम्भवति कुतोऽव्याप्तिः ह्रदवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्य तादृशविशिष्टद्रव्यत्वस्वरूपतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति चेन्न तद्घटभिन्नं द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय व्यापकताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशस्यावश्यकतया ऽव्याप्तिसङ्गतेरिति । यद्यपि तद्घटभेदाभावस्य तद्घटत्वात्मकतया लक्षणघटकत्वेपि साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतं यद्घटाभिन्नत्वतद्घटत्वप्रकारकयत्किञ्चितजन्यज्ञानविशेष्यत्वैतदन्यतरत्वं तदवच्छिन्नाभावे साधनसामानाधिकरण्याभावासत्त्वेन तत्रातिव्याप्त्यसम्भवादिदमयुक्तम् तथापि तस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन साध्यसमानाधिकरणतया तादृशसाध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकगगनाभावत्वावच्छिन्नाभावस्य गगनात्मकतया तादृशयावदभाव एव साधनसामानाधिकरण्याभावसत्त्वेनातिव्याप्तिभिया तन्निवेशस्यावश्यकत्वादिति । न च तथापि स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धेनाभावस्य साध्यसामानाधिकरण्याभावसत्त्वेनातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तावतापि कालिकसम्बन्धस्य व्यावर्तयितुमशक्यत्वात् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभावाभावस्य स्वात्मकतया स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभावत्वावच्छिन्नवत्त्वग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धत्वस्य कालिकेपि सत्त्वात् व्यापकताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशापेक्षया स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धेनाभावे वृत्तित्वनिवेशस्य गुरुतायाश्चक्रवर्त्तिलक्षणव्याख्यानप्रस्तावे स्वयमुक्तत्वाच्च । न च व्यापकताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशे संयोगाभावमादायासम्भवः स्यादिति वाच्यम् साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वेन विशेषणीयत्वात् । केचित्तु स-

सम्प्रदायविदो मते ऽभावप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणस्वरूपतया घटाभावभिन्नमभावत्वादित्यादावतिव्याप्तिभिया साध्याधिकरणवृत्तितावच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाभावे साधनसामानाधिकरण्याभावस्य विवक्षणीयतयोक्तस्थलेऽव्याप्तिसङ्गतिरित्याहुः। तन्मन्दम् घटाभावभिन्नत्वाभावस्याभावप्रतियोगिकस्य घटाद्यभावस्वरूपत्वेऽपि साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्याभावाप्रतियोगिकस्यातिरिक्ततया तमादायातिव्याप्तिवारणसम्भवात् तन्निवेशस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति ध्येयम् ॥

केचित्तु तादृशयावदभावशून्यत्वं यदधिकरणताया व्यापकं तत्त्वमित्यर्थः न च तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकवन्तमेव यावत्त्वेन विशिष्य यावत्तादृशाश्रयत्वं यदधिकरणताया व्यापकं तत्त्वमित्यर्थलाभादेव सामञ्जस्ये ऽभावद्वयोपादानमनतिप्रयोजनकमिति वाच्यम्। तादृशानां यावतामिन्धनादीनामैकाधिकरण्याप्रसिद्धेरिति शिरोमणिः। एकाधिकरणस्येति तेषां प्रत्येकाश्रयत्वप्रवेशे तु तादृशतत्तद्वह्निमत्त्वस्य धूमाव्यापकत्वादव्याप्तिरसम्भवो वेति भाव इति जगदीशः। तस्यायमाशयः साध्यताघटकसम्बन्धेन व्यापकत्वनिवेशे विषयितासम्बन्धेन घटस्य साध्यतायां तज्ज्ञानत्वादिहेतौ लक्षणगमनादव्याप्तिः। तदनिवेशे चासम्भवो बोध्यः। केचित्तु साध्याधिकरणवृत्तित्वेन तादृशानवच्छेदकवतो विशेषणीयत्वं तु शब्दवान् गगनत्वादित्याद्येकव्यक्तिवृत्तिसाध्यकस्थले लक्षणगमनादव्याप्तिः। तदनभिप्राये त्वसम्भव इत्याहुः ॥

नीलधूमत्वादेर्वारणीयत्वे तु स्वसमानाधिकरणतादृशधर्मान्तराघटितत्वेन निवेशनीयम् । सामानाधिकरण्योपादानाद्धूमप्रागभावत्वादिसङ्ग्रह इति शिरोमणिः । वस्तुतः स्वमते नीलधूमत्वमपि व्याप्तिरेवातो वारणीयत्वे त्वित्युक्तम् । द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तात्वस्य स्वसमानाधिकरणं यद्गुणान्यत्वं धर्मान्तरं तद्घटितत्वादव्याप्तिरतस्तादृशपदम्।स्वाधिकरणवृत्तित्वं च हेतुतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन वृत्तित्वं बोध्यम् न तु तेनैव सम्बन्धेन तथा सति धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेस्तथापत्तेरिति जगदीशः । स्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकस्वसमानाधिकरणसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकं यद्रूपं तदनवच्छिन्नप्रकारताव-

च्छेदकमिति समुदितार्थः। अथात्र वाच्यं ज्ञेयात् प्रमेयाद्वेत्यत्राव्याप्तिः। तत्र स्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकस्वसमानाधिकरणपदेन स्वव्यापकत्वस्योक्तत्वात् तथा च ज्ञानत्वस्य प्रमेयत्वज्ञेयत्वाव्यापकतया तद्घटितत्वेपि नाव्याप्तिः। न चैवं वह्निमान् धूमवदन्यासंयुक्तत्वविशिष्टसंयुक्तप्रागभावादित्यादावव्याप्तिः। तादृशप्रागभावस्वसमानाधिकरणं तादृशं यद्धूमवदन्यासंयुक्तत्वं तद्घटितत्वादिति वाच्यम् धूमवदन्यासंयुक्तत्वस्य वाच्यत्वादिसाधारणतया तादृशत्वाभावात् संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नव्याप्यताया अवच्छेदकत्वेपि हेतुताघटकसम्बन्धावच्छिन्नव्याप्यतावच्छेदकत्वस्यैव लक्षणे निवेश्यत्वादिति। धूमप्रागभावादिहेतुकेऽव्याप्तिवारकस्वसमानाधिकरणपदव्यावृत्तेर्धूमविशिष्टरासभादावव्याप्तिवारकत्वेन स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वादिति। न च तथापि सामानाधिकरण्यपदं व्यर्थं धूमविशिष्टरासभत्वादेः स्वसमानाधिकरणतादृशधर्मान्तरधूमेन घटिततया व्याप्यतानवच्छेदकत्वादिति वाच्यम्। आदिपदेन धूमप्रागभावध्वंसत्वादेः संग्राह्यतया तत्राव्याप्तिवारकत्वेनैव तत्सार्थक्यादिति। धूमादौ धूमात्यन्ताभावाभावत्वस्वीकारमते धूमात्यन्ताभावाभावत्वस्य धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्ववन्नेष्यत एव व्याप्यतावच्छेदकत्वम्। अथ द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिवारणप्रयोजनकतादृशपदं व्यर्थं विशेषणतासमवायघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन गुणकर्मान्यत्वस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वादिति चेन्न द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टादित्यादौ गुणकर्मान्यत्वस्य स्वसमानाधिकरणस्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूतेन गुणान्यत्वेन कर्मान्यत्वेन च घटितत्वात्। अथ स्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वं व्याप्तिरित्यत्र स्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकधर्मनिष्ठावच्छेदकत्वं यत्सम्बन्धेन सामानाधिकरण्यं तत्सम्बन्धेन ग्राह्यम् अन्यथा धूमत्वस्यापि व्याप्यतावच्छेदकताघटकयत्किञ्चित्सम्बन्धेन स्वसमानाधिकरणत्वात् तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य सर्वासमन्नसत्त्वात् वह्निमान् धूमप्रागभावादित्यादावव्याप्तिः। तथा च वह्निमान् धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यादित्यादौ समवायेन तादृशप्रमाविशेष्यत्वसमानाधिकरणधूमत्वस्याधेयतासम्ब-

न्धेन एव स्वघटकत्वात् धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य व्याप्तित्वापत्तिरितिचेन्न आधेयतासम्बन्धेन धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वे व्याप्तित्वस्येष्टत्वादिति ॥

न चैवं हेतुतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन स्वाधिकरणवृत्तित्वोक्तौ धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यादित्यादावतिव्याप्तिरिति जगदीशग्रन्थविरोध इति वाच्यम् विषयितासम्बन्धेन धूमविशिष्टप्रमाविशेष्यत्वे व्याप्तित्वास्वीकारात् तादृशप्रमाविशेष्यत्वेऽतिव्याप्तिपरतयैव तद्ग्रन्थसङ्गतेरित्यादिकं सुधीभिरालोचनीयमिति व्यर्थत्वं च स्वसमानाधिकरणतादृशधर्मान्तरघटितघटकत्वे सति स्वसमानाधिकरणतादृशधर्मान्तराघटकत्वम् । स्वपदं व्यर्थविशेषणघटितधर्मपरं घटकत्वं च स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतानवच्छेदकतत्कत्वं तत्पदं घटितपरम् ॥ ० ॥

उभयत्रैव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनावर्त्तमानस्योक्तौ इदमेतद्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादावतिव्याप्तिः स्यादत आह येन येनेति जगदीशः । ननु वाच्यं तादात्म्यसम्बन्धेन प्रमेयादित्यादौ हेतुतावच्छेदकतादात्म्येन साध्याधिकरणावृत्तित्वाभावाप्रसिद्धाऽव्याप्तिसम्भवे कथमतिव्याप्तिदानमिति चेदत्र केचित् १ ॥

इति श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशकृतं विशेषव्याप्तिजागदीशीक्रोडपत्रम् ।

१ अत्र कश्चिदंशो निपतित आदर्शपुस्तकेष्विति प्रतिभाति ।

अथ व्याप्त्यनुगमजागदीश्याः
कालीशङ्करविरचितं क्रोडपत्रम् ।

प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वग्रहविरोधित्वेन प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभा-
वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकत्वबुद्धीनां कारणत्वं दीधितिकारसम्मतम् । तत्र प्रतियोगि-
व्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहवि-
रोधित्वं यदि तादृशग्रहनिष्ठप्रतिवध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वमात्रं
तदा वह्नित्वं तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं भूतलं च घटवत्
इतितादृशसमूहालम्बनग्रहनिष्ठभूतलधर्मिकघटप्रकारकबुद्धित्वाव-
च्छिन्नप्रतिवध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालिनो भूतलं घटाभावव-
दिति ग्रहस्यापि अनुमितिकारणतापत्तिरतस्तादृशाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरू-
पितप्रतिबन्धकत्वमेव तादृशविरोधितान्तपदेन जगदीशेन विवक्षित-
तम् । तथा च भूतलविशेष्यित्वावच्छिन्नघटप्रकारिता न तादृशाभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापिका किन्तु तादृशाभावप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितैव तदवच्छिन्नत्वं च न भूतलधर्मि-
कघटप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतायामतो घटाभाववद्भूत-
लमिति ज्ञानस्य नानुमितिकारणत्वम् । ननु भूतलधर्मिकघटप्र-
कारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यताया अवच्छेदकत्वस्य तादृशाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारित्वे विरहात् तादृशाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिवे-
शेऽपि भूतलं घटाभाववदिति ज्ञानवारणसम्भवात् तादृशाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकप्रकारित्वावच्छिन्नत्वनिवेशनमफलम्
न च प्रतियोगिव्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वप्रकारित्वावच्छिन्नत्वस्य प्रतिबध्यतायां निवेशे हेतुसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वबुद्धेरसङ्ग्रहापत्तिः तन्नि-

श्चयप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतायाः हेतुसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितात्वेनैवावच्छेद्यतया तत्प्रतिबध्यता-वच्छेदककोटौ प्रतियोगिव्यधिकरण्यविषयताया अनिवेशादिति वाच्यम्। यतः प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितात्वावच्छिन्नतादृशप्रकारितानिष्ठावच्छेदकताकत्वं न प्रतिबध्यतायां निवेश्यते किन्तु प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितानिष्ठावच्छेदकताकत्वमेव तथा च नीलघटवद्भूतलमितिज्ञानीयनीलघटत्वावच्छिन्ननिरूपितप्रकारिता यथा घटत्वावच्छिन्ननिरूपितप्रकारितात्वेन घटसामान्याभाववानिति निश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदिका अत एवोक्तमवगाहते च नीलघटवत्ताबुद्धिरपि घटत्वविशिष्टतद्वत्तामिति तथा प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितापि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितात्वेन हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति निश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदिका इति तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितानिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताकत्वं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञाने ऽप्यस्तीति न तदसङ्ग्रहः तथा च जगदीशेन कुतस्तादृशप्रकारिताव्यापकत्वनिवेशनं कृतमिति।

अत्रोच्यते। प्रकारित्वं नातिरिक्तपदार्थः किन्तु स्वरूपसम्बन्धविशेष एव तथा च स्वरूपसम्बन्धात्मिका प्रतियोगिता यथा प्रतियोगिस्वरूपा तथा प्रकारिता ज्ञानस्वरूपा एव तथा च तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं भूतलं च घटवदिति समूहालम्बनज्ञानीयघटप्रकारित्वं तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारित्वं च तज्ज्ञानस्वरूपमेव अत एव ज्ञानभेदेन भिन्नानां सर्वासामेव विषयितानामित्यादिग्रन्थोऽपि सङ्गच्छते तथा च प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितात्मकतादृशज्ञानीयघटप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यताया अपि तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितावच्छिन्नतया तन्निरूपितप्रतिबन्धकताशालिनो भूतलं घटाभाववदितिज्ञानस्य वारणमशक्यमेव। यदि च तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितात्वावच्छिन्नप्रकारितानिष्ठावच्छेदकताकत्वेऽस्य-

तिवध्यतायां निवेश्यमतो न दोषः । तथाहि प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताया ज्ञानस्वरूपघटप्रकारितास्वरूपत्वेऽपि भूतलं घटाभाववदिति निश्चयनिरूपितप्रतिवध्यतायां निवेशादेव घटाभाववद्भूतलमिति ज्ञानवारणसम्भव इत्युच्यते तदा हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वमिति ज्ञानस्य दुःसंग्रहापत्तेस्तादृशनिश्चयनिरूपितप्रतिवध्यतायाः प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितात्वेन तादृशप्रकारितानवच्छिन्नत्वात्, प्रतियोगिव्याधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकत्वप्रवेशे तु भूतलधर्मिकघटप्रकारितायास्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकत्वविरहादेव न घटाभाववदिति ज्ञानादनुमितिप्रसङ्गः ।

वस्तुतस्तु समानप्रकारकज्ञानीयविषयिताया ऐक्यमते प्रकारिताया ज्ञानानात्मकत्वात् तन्मते प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकत्वं प्रकारितायामवश्यं निवेशनीयम् । अन्यथा प्रतियोगिव्यधिकरणमहानसीयधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताया अपि प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारित्वात् तादृशप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिवध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालितादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमितिज्ञानादनुमित्यापत्तिः एवं प्रकारेणैव धूमसमानाधिकरणमहानसवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वं धूमसमानाधिकरणघटाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गः, प्रकारितायां तादृशावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकत्वप्रवेशे च प्रतियोगिव्यधिकरणमहानसीयधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारित्वादेर्धूमादौ महानसीयत्वाद्यनवगाहिवह्नित्वं प्रतियोगिव्यधिकरणधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति ज्ञानेऽसत्त्वान्न तादृशप्रकारित्वादेः प्रतियोगिव्यधिकरणधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकत्वं, न च प्रतियोगिव्यधिकरणधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारतानिरूपकत्वावच्छिन्नप्र-

तिवध्यत्वनिवेशेनैव उक्तदोषवारणसम्भवे व्यापकत्वपर्यन्तानुधावनं विफलं, प्रतियोगिव्यधिकरणमहानसीयधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारतावच्छेदकताया अवच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वस्वीकारमते महानसाद्यन्तर्भावेनैव पर्याप्तत्वादिति वाच्यम्। यतो हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वपर्याप्तावच्छेदकताकत्वस्य प्रकारितायां निवेशे ऽवृत्तिगगनादिहेतुकस्थले गगनाधिकरणाप्रसिद्ध्या गगनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याप्रसिद्धतया तत्पर्याप्तावच्छेदकताकत्वस्य प्रकारितायां विरहात् गगनहेतुकानुमित्यनुपपत्तिरतो हेतुतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकविषयतानिरूपिताधिकरणत्वपर्याप्तावच्छेदकताकविषयतानिरूपितवृत्तित्वत्वपर्याप्तावच्छेदकताकविषयतानिरूपित इत्यादिक्रमेण प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वघटकसकलपदार्थविषयतावच्छेदकतायां पर्याप्तिर्निवेशनीया, तत्पर्याप्तावच्छेदकताकत्वं च जगदीशमते, तत्तन्निष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितत्वं, प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावविषयतायां च प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना सती हेतुसामानाधिकरण्यनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना सती अभावत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना यावच्छेदकता तदनिरूपकत्वमेव निवेशनीयम्। एवं च प्रत्येकपदार्थविषयतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशे महागौरवम्। अतस्तादृशप्रकारिताव्यापकत्वस्य प्रकारितायां निवेशः। ननु साध्यतावच्छेदकविशेष्यित्वावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितायाः समानाकारकज्ञानीयैकविषयतामतेऽपि निरूपकभेदेन निरूपकतावच्छेदकभेदेन च भिन्नतया धूमत्वादिना पर्वतीयधूमावगाहिप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहिज्ञाने धूमत्वादिना महानसीयधूमावगाहितादृशज्ञाने प्रतियोगिव्यधिकरणमहानसीयधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वमितिज्ञाने च प्रतियोगिव्यधिकरणधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिरूपितैकप्रकारित्वाभावात् कस्या अपि प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताया न प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभाव-

महानसीयधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वं.

प्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितावन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावरूपव्यापकत्वं सम्भवति तादृशयत्किञ्चित्प्रकारितावन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावरूपव्यापकत्वनिवेशे च प्रतियोगिव्यधिकरणमहानसीयधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिरेव। ज्ञानभेदेन विषयिताभेदाभ्युपगमे तु तादृशप्रकारितासामान्यव्यापकत्वं सुतरामेव न सम्भवति तन्मते यत्किञ्चित्प्रकारिताव्यापकत्वनिवेशे च घटाभाववद्भूतलमित्यादिज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिरिति चेन्न। प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितावन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकरूपपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारितानिष्ठावच्छेदकताकत्वस्य प्रतिबध्यतायां निवेशान्न कोऽपि दोषः । तथाहि महानसीयधूमत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधिकरणत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितवृत्तित्वत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रतियोगितात्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नविषयतानिरूपकत्वमेव महानसीयधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति निश्चयनिरूपितप्रतिबध्यताया अवच्छेदकं प्रकारतानिरूपकत्वस्वरूपप्रकारित्वनिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं च रूपं न प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकतावच्छेदकं प्रतियोगिव्यधिकरणधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञाने महानसीयधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारित्वं नास्तीति प्रतीतेः । प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकतावच्छेदकं च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितात्वं प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितात्वं च तयोश्च न महानसीयधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमितिज्ञानीयप्रतिबध्यता[illegible] वच्छेद प्रकारितानिष्ठावच्छेदकत्वं तदवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वं महानसीयत्वान्तर्भावेणैव तदवच्छेदकतापर्याप्तेः निरुक्तव्यापकतावच्छेदकयोस्तयोः प्रत्येकमादाय हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वं प्रतियोगिव्यधिकरणतादृशाभावप्रतियोगि-

तानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानयोः संग्रहः ॥ ० ॥

अथवा साध्यतावच्छेदकविशेष्यित्वावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरण-हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकत्वं प्रतिबध्यतायां निवेशनीयम् । व्यापकत्वं च स्वावच्छेदकीभूतप्रकारित्वसम्बन्धेन स्वं प्रतिबध्यत्वम् । एतल्लाभार्थमेव तादृशावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकप्रकारित्वावच्छिन्नत्वं प्रतिबध्यतायां दत्तम् । न च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रकारिताव्यापकत्वनिवेशेनैव घटाभाववद्भूतलमिति ज्ञानवारणसम्भवात् प्रतिबध्यतायां स्वावच्छेदकीभूतप्रकारित्वसम्बन्धावच्छिन्नतादृशव्यापकत्वनिवेशनमफलमिति वाच्यम् । प्रतिबध्यतायाः प्रतिबध्यीभूतज्ञानभेदेन नानात्वे कस्याश्चिदपि प्रतिबध्यतायाः स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकत्वासम्भवात्, न च प्रतिबध्यतायाः प्रतिबध्यभेदेन नानात्वे तज्ज्ञानीयप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताया एव तज्ज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वं न तु ज्ञानान्तरीयप्रकारितायास्तस्यास्तत्प्रतिबध्यताव्यधिकरणत्वात् तथा च ज्ञानान्तरसाधारणप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकत्वं स्वावच्छेदकीभूतप्रकारित्वसम्बन्धेनापि प्रतिबध्यतायामप्रसिद्धमिति वाच्यं प्रतिबध्यभेदेन प्रतिबध्यताया नानात्वेऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितात्वेनानुगतधर्मेण सर्वासामेव प्रकारितानां प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नसकलप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात्, अत एव हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकज्ञाननिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतायामवच्छेदकत्वस्यापि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानीयप्रकारितायामभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितात्वेन सत्त्वात् अभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमितिज्ञानवारणाय हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबध्यतायां निवेशेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिर्वारिता जगदी-

शेन । न च तादृशग्रन्थः प्रतिबध्यभेदेऽपि एकधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यताया ऐक्यमिति मतेनेति वाच्यम् । तथा सति प्रतिबध्यतायां हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानावृत्तित्वनिवेशेनैवोपपत्तौ तादृशप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वस्य निष्फलत्वापत्तेः, न च तथापि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताभिन्नप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबध्यतायां निवेशेनैवाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यभावो न हेतुसमानाधिकरण इति ज्ञानवारणसम्भवः वह्नित्वधर्मिकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतायाः हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व प्रकारिताभिन्नयाऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितयाप्यवच्छेदात् अभावधर्मिकहेतुसामानाधिकरण्यप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतायाश्च तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताभिन्नया अभावो हेतुसमानाधिकरणइति ज्ञानीयहेतुसामानाधिकरण्यप्रकारितयाऽवच्छेदात् तथा च कथं तदुपेक्ष्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वं प्रतिबध्यतायां निवेशितमिति वाच्यम् समनियतनानाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया ऐक्यवत् समनियतनानाधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यताया ऐक्यमिति मते साध्यतावच्छेदकविशेष्यित्वावच्छिन्नहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता तादृशप्रकारित्वभिन्नसाध्यतावच्छेदकविशेष्यित्वावच्छिन्नावच्छेदकत्व प्रकारित्वावच्छिन्नहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वप्रकारित्वादिभिरप्यवच्छिन्नतया तादृशावच्छेदकत्वप्रकारिताभिन्नप्रकारित्वानवच्छिन्नप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्धेरतस्तादृशप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वं प्रतिबध्यतायां निवेशितम् तथा च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वमितिज्ञानीयायाः कस्याश्चिदपि प्रकारिताया हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तित्वविरहात् तादृशप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्ति अभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वमितिज्ञानीयप्रकारिताभिरनवच्छिन्नां हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतामादाय तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञान-

संग्रहः ॥

ननु तथापि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारित्वत्वावच्छिन्नप्रकारितानिष्ठावच्छेदकताकत्वस्य प्रतिबध्यतायां निवेशेनैवाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानव्युदाससम्भवात् तज्ज्ञानीयाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यताया अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितात्वेनैव प्रकारित्वावच्छिन्नत्वात् न च धूमत्वादिना वाष्पाद्यवगाहिधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानस्यापि तादृशानवच्छेदकं वह्नित्वमितिज्ञानप्रतिबध्यतया हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारित्वत्वावच्छिन्नप्रकारितानिष्ठावच्छेदकतात्वं न तादृशप्रतिबध्यतायां सम्भवतीति वाच्यम् हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपिताधिकरणत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितवृत्तित्वत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रतियोगितात्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपकत्वत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपकत्वरूपप्रकारितानिष्ठावच्छेदकताकत्वस्य प्रतिबध्यतायां निवेशादिति चेदत्र ब्रूमः यत्र स्थलविशेषे प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्वमिति ज्ञाने हेतुतावच्छेदकरूपेण न कस्यापि धर्मस्य भ्रमः हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकामिति ज्ञाने च हेतुतावच्छेदकप्रकारेण पदार्थान्तरभ्रमः तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमितिज्ञानीयप्रतिबध्यतावच्छेदकता प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितात्वेनैव न तु परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयतात्वेनैव, हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमिति ज्ञानीयप्रतिबध्यतावच्छेदकता च परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयतात्वेन, अन्यथा तादृशभ्रमस्य प्रतिबध्यत्वानुपपत्तेः। तथा चाखण्डहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकत्वस्य निवेशे हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमिति ज्ञानासंग्रहः। परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयतात्वावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वस्य निवेशे तु प्रतियोगिव्य-

धिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमितिज्ञानासंग्रहः । तादृशप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिवध्यतायां निवेशे तु तादृशस्थलविशेषेपि तदुभयोः संग्रह इति जगदीशतात्पर्यावधारणात् ॥

ननु प्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वाश्रयवान् धूमादित्यादौ प्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वत्वावच्छिन्नधर्मिकप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहस्याहार्यतया तन्निरूपितप्रतिवन्धकत्वाप्रसिद्ध्या साध्यतावच्छेदकधर्मिकतादृशाविरोधित्वेनानुगमासम्भवात् अतः प्रतिवध्यीभूतज्ञाने साध्यतावच्छेदकधर्मिकत्वं परित्यज्य प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहप्रतिवन्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारित्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकविशेष्यिताकज्ञानत्वेन जगदीशेनानुगमः कृतः। अत्र यदि तादृशग्रहप्रतिवन्धकत्वं तादृशग्रहनिष्ठप्रतिवध्यतानिरूपितप्रतिवन्धकतामात्रं तदा वह्नित्वं प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वं च घटवदिति समूहालम्बनज्ञाननिष्ठवह्नित्वत्वावच्छिन्नधर्मिकघटप्रकारकवुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिवध्यतानिरूपितप्रतिवन्धकतावच्छेदकीभूतघटाभावप्रकारित्वावच्छिन्नवह्नित्वत्वावच्छिन्नविशेष्यिताकज्ञानमादायातिप्रसङ्गः यदि च प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिवध्यतानिरूपितप्रतिवन्धकत्वं तदा प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारताशालिवुद्धित्वावच्छिन्नायाः कस्याश्चिदपि प्रतिवध्यतायाः तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकतावच्छेदकरूपपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारितानिष्ठावच्छेदकताकत्वासम्भवः। घटत्वत्वावच्छिन्नविशेष्यित्वावच्छिन्नत्व–तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितात्वएतदुभयधर्मस्यैव पटत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहसाधारणतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकतावच्छेदकत्वासम्भवात् यदि च यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकतादृशाभा-

वप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वव्यापकतावच्छेदकरूपपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारितानिष्ठावच्छेदकताकत्वं प्रतिवध्यतायां निवेश्य घटत्वादिधर्मिकताद्दशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता संगृहीतुं शक्यते, ताद्दशप्रतिबध्यतानिरूपितप्रकारितानिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकयोरुक्तधर्मयोर्घटत्वादिधर्मिकताद्दशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वव्यापकतावच्छेदकत्वादित्युच्यते, तदा जातित्वसामानाधिकरण्येन घटत्वादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमवगाह्य जातिस्ताद्दशाभावप्रतियोगितानवच्छेदिकेति ज्ञानादपि जातिविशिष्टावच्छिन्नविधेयताकानुमितेरनुभवसिद्धतया तस्यापलापप्रसङ्गः। तथाहि जातित्वसामानाधिकरण्येन ताद्दशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहस्य ताद्दशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहस्याप्रतिबध्यतया जातित्वव्यापकत्वविशिष्टताद्दशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नताद्दशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशालिग्रहत्वमेव ताद्दशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहप्रतिबध्यतावच्छेदकं वक्तव्यं तथा च ताद्दशसम्बन्धावच्छिन्नत्वताद्दशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितात्वयोर्जातित्वसामानाधिकरण्येन ताद्दशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहसाधारणजातित्वरूपयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नधर्मिकताद्दशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वव्यापकतानवच्छेदात्। एतेन प्रतिबध्यीभूतज्ञाने यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यत्वमनिवेश्य ताद्दशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकतावच्छेदकरूपपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितमुख्यविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकताकत्वमेव प्रतिबध्यतायां निवेश्यते, तथा च प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारित्वावच्छिन्नघटत्वत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यताया एव ताद्दशधर्माक्रान्ततया तमादायैवानुगमः कर्तव्यः, विशेष्यतायां मुख्यत्वानिवेशे ताद्दशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारित्वावच्छिन्नप्रकारितात्मकवह्नित्वत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिबुद्धित्वावच्छिन्नवह्नित्वं प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्ववदिति ज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालिताद्दशाभावप्रतियोगि-

तावच्छेदकवह्नित्वाभाववद् वह्नित्वमिति ज्ञानमादायातिप्रसङ्गः स्यादतः तन्निवेश इत्यपि निरस्तम् ॥

जातित्वसामानाधिकरण्येन तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ जातित्वव्यापकतादृशावच्छेदकत्वप्रकारिताया एव निवेशनीयतया तादृशप्रकारितात्वस्य जातित्वसामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहसाधारणतादृशप्रकारिताव्यापकतावच्छेदकत्वाभावात् । न च यत् किञ्चिद्धर्मव्यापकत्वविशिष्टतादृशावच्छेदकत्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकतावच्छेदकरूपपर्याप्तावच्छेदकत्वस्य प्रकारितानिष्ठावच्छेदकतायां निवेशान्न जातित्वसामानाधिकरण्येन तादृशानवच्छेदकत्वग्रहस्यासंग्रहापत्तिरिति वाच्यम् । यत्किञ्चिद्धर्माधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्व- व्यापकतावच्छेदकताघटकप्रतियोगितायां व्यापकतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वमवश्यं वाच्यम् । अन्यथा विशिष्टाभावादिकमादाय सर्वेषामेव धर्माणां यत्किञ्चिद्धर्माधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तदनवच्छेदकाप्रसिद्धेः । तथा च प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वतदितरोभयधर्मानवच्छिन्नतादृशयत्किञ्चिद्धर्माधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकतादृशावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकतावच्छेदकरूपपर्याप्तावच्छेदकत्वमेव प्रकारितानिष्ठावच्छेदकताया निवेशनीयम् । एवं सति तादृशावच्छेदकताकप्रतिबध्यतायां हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वस्य निवेशेपि वह्नित्वत्वसामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वसामान्याभावावगाहिवह्नित्वमभावप्रतियोगितानवच्छेदकमितिज्ञानमादायातिप्रसङ्गवारणं दुःशक्यमेवेति अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नवह्नित्वत्वव्यापकताया अपि अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वतदितरोभयधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताघटिततया अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नवह्नित्वत्वव्यापकतायाः प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्ने वह्नित्वत्वव्यापकताभिन्नतया वह्नित्वत्वावच्छेदेन अभावप्र-

तियोगितावच्छेदकत्वग्रहं प्रति वह्नित्वत्वावच्छेदेन प्रतियोगि-
व्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहं प्र-
ति च पृथगेव वह्नित्वमभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति ग्र-
हस्य प्रतिबन्धकत्वं वाच्यं सामान्यधर्मावच्छिन्नव्यापकतातो
विशेषधर्मावच्छिन्नव्यापकताया भिन्नत्वं भट्टाचार्यस्यापि सम्मतम् ।
अत एव गुणत्वावच्छिन्नघटत्वव्यापकताया विशेषगुणत्वाव-
च्छिन्नघटत्वव्यापकतातो भिन्नत्वमुक्तं सामान्यनिरुक्तौ । एवञ्च
वह्नित्वत्वव्यापकप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशावच्छे-
दकत्वप्रकारताशालिबुद्धित्वावच्छिन्नाया अभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकं वह्नित्वमितिज्ञाननिरूपितप्रतिबध्यताया अभावप्रतियोगितावच्छे-
दकं वह्नित्वमिति ज्ञानवृत्तिप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वस्य सत्त्वेन तादृश-
प्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य अभावप्रतियोगितानवच्छेदकं
वह्नित्वमिति ज्ञानेऽपि सत्त्वादिति । अत्रोच्यते स्वरूपसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकतावच्छेदकरूपपर्याप्तावच्छेदकताकप्र-
कारितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरू-
पितमुख्यविशेष्यतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता या हेतुस-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्ति-
प्रकारित्वानवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदिका प्र-
कारिता तदवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्रकारित्वा-
वच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारित्वा-
वच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकविशेष्यताकज्ञानत्वेनानुगमान्न कोऽपि
दोषः । तथाहि वह्नित्वत्वसामानाधिकरण्येन प्रतियोगिव्य-
धिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारक-
बुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति वह्नित्वत्वव्यापकत्वविशिष्टप्रतियोगि-
व्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्र-
तियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन तादृशावच्छेदकत्वसामान्याभाव-
प्रकारिताशालिनिश्चयत्वेन एवं वह्नित्वत्वव्यापकत्वविशिष्टतादृ-
शाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न-
तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारताशालिबुद्धित्वावच्छिन्नं प्र-

ति वह्नित्वत्वावच्छेदेन तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वनिश्चयत्वेन वह्नित्वत्वसामानाधिकरण्येन तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रकारकनिश्चयत्वेन च तत्र स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकतावच्छेदकरूपपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितमुख्यविशेष्यतानिष्ठावच्छेदकताकत्वं वह्नित्वत्वसामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतायामेव तन्निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वञ्च वह्नित्वत्वव्यापकत्वविशिष्टतादृशावच्छेदकत्वाभावप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारितायामेव तदवच्छिन्ना च वह्नित्वत्वावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपिता वह्नित्वत्वसामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वाभावनिश्चयवह्नित्वत्वावच्छेदेन तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावनिश्चयसाधारणप्रतिबन्धकतापि तदवच्छेदकीभूता या वह्नित्वत्वसामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारिता तदवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकविशेष्यिताकज्ञानत्वस्य वह्नित्वत्वसामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वाभावनिश्चयेऽपि सत्त्वान्न वह्नित्वत्वसामानाधिकरण्येन तादृशावच्छेदकत्वाभावनिश्चयादनुमित्यनुपपत्तिः । अभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमितिज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपिता या वह्नित्वत्वव्यापकत्वविशिष्टतादृशावच्छेदकत्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता सा न स्वरूपसम्बन्धेन वह्नित्वत्वव्यापकत्वावगाहिस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानसाधारणस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकतावच्छेदकरूपपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितमुख्यविशेष्यतानिष्ठावच्छेदकताका किन्तु वह्नित्वत्वसामानाधिकरण्येन स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतैव तस्याश्च न हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वमिति नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं व-

ह्नित्वमिति ज्ञानसंग्रहः । न च प्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वाश्रयवान् धूमादित्यादौ तादृशावच्छेदकत्वप्रकारकतादृशवह्नित्वत्वावच्छिन्नविशेष्यकानाहार्यज्ञानाप्रसिद्ध्या तादृशमुख्यविशेष्यित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता नोक्तानुगमकतावच्छेदकीभूतधर्मघटिका किन्तु तादृशावच्छेदकत्वप्रकारकघटत्वत्वावच्छिन्नविशेष्यकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतैव तन्निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूता या घटत्वत्वावच्छिन्नविशेष्यित्वावच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारिता तद्धर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमपि तादृशप्रकारितायामेव तदवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वत्वावच्छिन्नविशेष्यितायामसत्त्वात् कथं प्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वं तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति ज्ञानसंग्रह इति वाच्यम् घटत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहं प्रति घटत्वत्वव्यापकत्वविशिष्टतादृशावच्छेदकत्वाभावप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारिताभिन्नप्रकारित्वानवच्छिन्नघटत्वत्वावच्छिन्नविशेष्यिताशालिज्ञानत्वेनैकप्रतिबन्धकता अपरा च घटत्वत्वावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धौ स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारिताभिन्नप्रकारित्वानवच्छिन्नघटत्वत्वावच्छिन्नविशेष्यिताशालिज्ञानत्वेन। अत्र निरुक्तानुगमघटकमुख्यविशेष्यित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदिका घटत्वत्वावच्छेदेन प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितैव तदवच्छिन्ना या घटत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकघटत्वत्वावच्छेदेन प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता तदवच्छेदकमुख्यविशेष्यितानिष्ठं यदवच्छेदकत्वं तदवच्छेदिका या अभावनिष्ठावच्छेदकता तदवच्छेदिका च यावच्छिन्नत्वानिष्ठावच्छेदकता तदवच्छेदिका या भिन्नत्वावच्छिन्नावच्छेदकता तन्निरूपिका या प्रतियोगित्वसंसर्गावच्छिन्नप्रकारितानिष्ठावच्छेदकता तादृशावच्छेदकत्वरूपपरम्परया प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य निरुक्तानुगमे निवेशनीयतया घटत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकतादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया निरुक्तपरम्परयाव-

च्छेदकत्वस्यापि प्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वत्वावच्छिन्ननिरुक्तानवच्छेदकत्वप्रकारितायां सत्त्वेन प्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वं प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति ज्ञानसंग्रहान्न काप्यनुपपत्तिरिति ध्येयम् ॥ ० ॥

ननु वह्निमान् प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववदभाववत्कालीनधूमादित्युपयुक्तायाः वह्नित्वं प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववदभाववत्कालीनधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववदितिबुद्धेरपि वह्नित्वधर्मिकप्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्ताबुद्धिसामान्यं प्रति अभावावच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावनिश्चयविशिष्टवह्नित्वधर्मिकाभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नं यदभाववान् प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववान् अभाववद्वह्नित्वमिति ज्ञानसाधारणप्रतिबन्धकत्वं तदाक्रान्ततया तत एव तादृशबुद्ध्युत्तरं वह्नित्वं प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववदभाववत्कालीनधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति बुद्ध्यनुत्पादेन तादृशबुद्धिं प्रति वह्नित्वधर्मिकप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववदभाववत्कालीनधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रकारताकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्तरं न कल्प्यते तथा च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यवह्नित्वमभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति ज्ञानवृत्तिप्रकारित्वावच्छिन्नतया तादृशप्रतिबध्यतामादाय प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववदभाववत्कालीनधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानासंग्रहः। न च तत्र हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वानवच्छिन्नं यत् प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकप्रकारिताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वं तन्निरूपितप्रतिबध्यताशालित्वेनानुगमात् न तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानासंग्रहः। तथाहि वह्नित्वधर्मिकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकबुद्धिसामान्यं प्रत्यभावावच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावनिश्चयविशिष्टवह्नित्वधर्मिकाभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नावश्यकल्प्यप्रतिबन्धकत्वेन वह्नित्वधर्मिकतादृशधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशालिबुद्धिं प्रति तादृशधूमसमानाधिकर-

णाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रकारकानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धक-
ताया दूरीकरणेऽपि तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्वह्नित्वमिति
ज्ञानं प्रति वह्नित्वधर्मिकतादृशावच्छेदकत्वप्रकारकनिश्चयत्वेन प्रतिब-
न्धकतायाः केनाप्यदूरीकरणात् तादृशप्रतिबन्धकताया एव तादृशहे-
तुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृ-
त्तिप्रकारित्वानवच्छिन्नतया तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यता-
मादायैव तादृशहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं व-
ह्नित्वमिति ज्ञानसंग्रहादिति वाच्यम् । एवमपि भेदाभाववत्प्रतियो-
गितावच्छेदकत्ववत्कालीनधूमहेतुकस्थले साध्यतावच्छेदकं ता-
दृशधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकभेदवदिति ज्ञान-
स्य दुःसंग्रहापत्तेः तथाहि वह्नित्वधर्मिकभेदवत्ताबुद्धिसामान्यं प्रति
प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छेदेन भेदसामान्याभावनिश्चयविशिष्टव-
ह्नित्वधर्मिकप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नं यत्
प्रतियोगितावच्छेदकत्ववद्भेदसामान्याभाववद्वह्नित्वं च प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्ववदितिज्ञानसाधारणावश्यकल्प्यप्रतिबन्धकत्वं तेनैव
तादृशनिरुक्तहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकभेदप्रकार-
कबुद्धौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारताशा-
लिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकताया दूरीकृततया तादृशहेतुसमानाधिकर-
णाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकनिश्चयवृत्तिप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वावच्छेदेन भेदसामान्याभावनिश्चयविशिष्टवह्नित्वधर्मिकप्रति-
योगितावच्छेदकत्वप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाश्च ता-
दृशहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्य-
ज्ञानवृत्तिप्रकारित्वावच्छिन्नतया कामपि प्रतिबन्धकतामादाय तादृशा-
वच्छेदकभेदवत्ताबुद्धेः संगृहीतुमशक्यत्वादिति न च तादृशहेतुकस्थ-
ले हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञा-
नवृत्तिप्रकारित्वानवच्छिन्नं यत् तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारि-
त्वानवच्छिन्नत्वमक्षतमेवेति तदादायैव तादृशावच्छेदकभेदवत्ताबु-
द्धेः संग्रहादिति वाच्यम् । भेदाभाववदवच्छेदकत्ववत्कालीनप्रति-
योगितावच्छेदकत्वाभाववद्भाववत्कालीनधूमहेतुकस्थले तादृशहे-
तुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकभेदवत्साध्यतावच्छेद-

कमितिज्ञानस्य दुःसंग्रहापत्तेः । तथाहि साध्यतावच्छेदकधर्मिकप्रतियोगिनावच्छेदकत्ववत्ताबुद्धिसामान्यं प्रति भेदावच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावनिश्चयविशिष्टसाध्यतावच्छेदकधर्मिकभेदवत्तानिश्चयत्वेन यत् प्रतिबन्धकत्वं तेन तादृशहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्ताबुद्धिं प्रति तादृशप्रतियोगितावच्छेदकभेदवत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतायाः साध्यतावच्छेदकधर्मिकभेदवत्ताबुद्धिसामान्यं प्रति च प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छेदेन भेदसामान्याभावनिश्चयविशिष्टसाध्यतावच्छेदकधर्मिकप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकनिश्चयत्वेन यत् प्रतिबन्धकत्वं तेन च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकताया दूरीकरणात् प्रतिबध्यतायां वा हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वस्य निवेशे तादृशहेतुकस्थले तादृशहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकभेदवत्ताबुद्धेः संग्रहस्यातिदुःशक्यत्वापत्तेः । न चैतद्दोषभिया तादृशहेतुकस्थले तादृशप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वं प्रतिबध्यतायां प्रतिबन्धकतायां वा निवेश्य वयमनुगमं न ब्रूमहे किन्तु हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकस्वनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयितासामान्यकप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालित्वेन तथा च धूमहेतुकवह्निसाध्यकस्थले वह्नित्वधर्मिकप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायाः प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितत्वेऽपि तन्निरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतविषयितासामान्यान्तर्गतायां प्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वमितिज्ञानीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वविषयितायां धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वविरहात् अत्र स्वपदेन तत्प्रतिबन्धकता धर्तुं न शक्यते किन्तु हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-

कत्वाभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता प्रतियोगिव्यधिक-रणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रकारक-निश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतैव स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदक-त्वं चावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतायाः सा-क्षादवच्छेदकत्वरूपं ग्राह्यं तेन प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधि-करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावप्रकारकनिश्चयत्वा-वच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतविषयितासा-मान्यान्तर्गतायां प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाभाववद्वह्नित्वमितिज्ञानीयप्रकारिताया-मेवं प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वमितिज्ञानीयप्रतियोगिवैयधिकरण्यविषयतायां च हे-तुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावनिश्चय-प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहेऽपि न प्रतियोगिवैयधिकरण्यघ-टितव्यापकताज्ञानासंग्रहः आद्यज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यताया अवच्छेद-कत्वप्रकारितात्वेन प्रकारित्वानवच्छेदात् द्वितीयज्ञाननिष्ठसाक्षादव-च्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतायाः साक्षादवच्छेदकत्वस्य प्रति-योगिवैयधिकरण्यविषयतायां विरहात् प्रतियोगितावच्छेदक-त्वाभाववदभाववत्कालीनधूमहेतुकवह्न्यादिसाध्यकस्थले च वह्नि-त्वधर्मिकप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववदभाववत्कालीनधूमसमा-नाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावप्रकारकनिश्च-यनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतविषयितासा-मान्ये तादृशनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वस्य सुतरां सत्त्वात् स्व-पदेन तादृशप्रतिबन्धकता धर्तुं शक्यत इति न तादृशप्रतिबन्धकता-शालिज्ञानासंग्रहः भेदसामान्याभाववत्प्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्-कालीनधूमहेतुकवह्न्यादिसाध्यकस्थले च तादृशहेतुसमानाधिक-रणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकमितिज्ञानवृत्तिप्रति-बन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूततादृशावच्छेदकत्वत्वाव्-च्छिन्नप्रकारितायां तादृशहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव-च्छेदकत्वसामान्याभावनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वस्य सत्त्वात्ता-दृशप्रतिबन्धकताशालिज्ञानस्यापि संग्रह इति वाच्यम् एवमपि प्रति-योगितावच्छेदकत्वाभाववदभाववत्कालीनधूमहेतुकवह्न्यादिसाध्य-

कस्थले वह्नित्वं प्रतियोगितानवच्छेदकमिति ज्ञानस्यापि संग्रहापत्तेः तथाहि तादृशज्ञानवृत्तिवह्नित्वादिधर्मिकप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नं यत् प्रतिबन्धकत्वं तन्निरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतविषयितासामान्यान्तर्गतप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानीयविषयितायामपि तादृशधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावप्रकारकनिश्चयविशिष्टाभावावच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावनिश्चयविशिष्टवह्नित्वधर्मिकाभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् स्वपदेन वह्नित्वधर्मिकप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताया धर्तुं शक्यत्वादिति चेदत्र हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतस्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयितासामान्यकप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकीभूतप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारित्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकाविशेष्यिताकज्ञानत्वेनानुगमान्न प्रागुक्तदोषानामवकाशः । अत्र स्वपदं तादृशप्रकारितापरं तथा च प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववदभाववत्कालीनधूमहेतुकवह्न्यादिसाध्यकस्थले वह्नित्वं तादृशहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमितिज्ञानवृत्तिप्रकारित्वावच्छिन्नं यत्तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतिबध्यत्वं तन्निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयितासामान्ये तादृशहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावप्रकारकग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य सत्त्वात् स्वपदेन तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानीयप्रकारिताया धर्तुं शक्यतया तादृशप्रकारिताशालिज्ञानसंग्रहः तादृशस्थले प्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमितिज्ञानीयप्रकारिता स्वपदेन धर्तुमशक्यैव । तादृशप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयितासामान्यान्तर्गतायां वह्नित्वं प्रतियोगितावच्छेदकमितिज्ञानीयप्रकारितायां तादृशहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहात् । मे-

दाभाववत् प्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्कालीनधूमहेतुकवह्निसाध्यकस्थले च तादृशधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकभेदवादिति ज्ञानवृत्तितादृशभेदवत्ताबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयितासामान्ये तादृशावच्छेदकत्वाभावग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य सत्त्वात् तादृशज्ञानस्यापि संग्रहः ॥ ० ॥

हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वं प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतायां निवेशितं जगदीशेन । तादृशनिवेशे चाभावो न हेतुसमानाधिकरणः अभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिज्ञानेषु तादृशावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकीभूतप्रकारित्वावच्छिन्ना या अभावधर्मिकहेतुसामानाधिकरण्यप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्ना प्रतिबध्यता तस्या वह्नित्वधर्मिकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यं यदभावो हेतुसमानाधिकरण इतिज्ञानं यच्च वह्नित्वमभावप्रतियोगितावच्छेदकमितिज्ञानं यच्च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वमितिज्ञानं तज्ज्ञानीयप्रकारताभिः प्रत्येकमवच्छिन्नतया न निरुक्तप्रतिबध्यताश्रयाणां तादृशप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वम् । अत्रेयमापत्तिः । ननु हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानानिरूपितत्वस्य तादृशप्रकारिताव्यापकीभूतप्रकारित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतायां निवेशे चाभावो न हेतुसमानाधिकरण इति ज्ञानत्रयाणां वारणसम्भवात् प्रतिबध्यतायां गुरुतरतादृशप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारित्वानवच्छिन्नत्वनिवेशनमफलमिति चेन्न प्रतिबन्धकत्वस्य कारणीभूताभावप्रतियोगित्वपदार्थत्वात् । वह्नित्वधर्मिकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्ताबुद्धिं प्रति या वह्नित्वधर्मिकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्ना प्रतिबन्धकता सैव वह्नित्वधर्मिकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाभावप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपिता कारणीभूतवह्नित्वधर्मिकतादृशावच्छेदकत्वाभावनिश्चयाभावस्य प्रति-

(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमि...

(८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-बादरायणप्रणीतवेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णम् ।

(९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्ण...

(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणपरम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् (...

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीत । आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ४

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयःन्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् । श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् । सं० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । (मीमांसा) १६

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाऽध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा (२

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि-मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितं, श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १

(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १३

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता । १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्-बालबोधिनीव्याख्ययाऽवतरणिकया च सहितम् । ८

१९२ अनुमानजाग्दशंनाथभट्टकृता (वेदान्त) २
श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशाविरचि-
दाभाववत् प्रतियोगिताश्यः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानु-
कस्थले च तादृशधूत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्द-
भेदवादिति ज्ञानवृत्तिः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि । (न्यायः) २
रूपितप्रतिबन्धद्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुका-
दकत्वाभाटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २
स्या) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिक-
जैमिनीयदर्शन संक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरि-
भद्रसूरिकृतः । १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च १

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्या-
जागदीशी टीका । १३

(३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः
परिभाषा सस्कारप्रकाशात्मकः । ९

(३१) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः
आह्निकप्रकाशः । ६

(३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः । ४

(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । २

(३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितः २

(३५) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्का-
चार्यविरचितम् । १

(३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्य–नारायणतीर्थ-
विरचित–योगसिद्धान्तचन्द्रिका–समाख्यया संवलितम् । २

(३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्द
सरस्वती स्वामिकृत ब्रह्माऽमृतवर्षिणी समाख्य व्याख्या-
संवलितम् । ४

(३८) विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्वर श्रीमहेश्वरसुधीविरचितः । १

(३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता । श्रीमद्भागवतव्याख्या
गोस्वामीश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितविरचित टिप्पणीसहिता । २

(४०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः
पूजाप्रकाशः । ३

पत्त्रादिप्रेषणस्थानम् } हरिदास गुप्तः, चौखम्बा, बनारस, सिटी.